سنڌ، درياهه ۽ ڌرتيءَ جي ڪهاڻي

رک سنڌي

Book: Sindh: Story of River and Land

Author: Ruk Sindhi

Karachi, 2026

فهرست

مهاڳ

1. سنڌ ۾ ويدڪ دور: سنڌو تهذيب جو تسلسل
2. سنڌ جي قديم تاريخ ۾ مهاڀارت جو دور
3. سنڌ جي تاريخ ۾ هخامنشي دور
4. سنڌ تي سڪندراعظم جي ڪاهه: تاريخي پسمنظر
5. سنڌ ۾ موريا خاندان
6. سنڌ ۾ يوناني باختري دور: هڪ تحقيقي جائزو
7. سٿيا دور ۾ سنڌ
8. سنڌ ۾ پارٿيا حڪومت: هڪ تحقيقي جائزو
9. سنڌ ۾ ڪُشان دور
10. سنڌ ۾ ساساني دور
11. سنڌ ۾ راءِ خاندان جي حڪومت
12. سنڌ تي برهمڻ حڪمراني: هڪ تحقيقي جائزو
13. ڇا سنڌي سمنڊ جو منهن ڏسڻ به مڪروهه سمجهندا هيا؟
14. سنڌ ۾ سمنڊ: تاريخي حقيقتون ۽ سنڌين خلاف پروپيگنڊا جو تنقيدي جائزو
15. سنڌو ماٿري جي تهذيب ۽ مصر جي وچ ۾ واپاري لاڳاپا: هڪ تحقيقي جائزو

16. سنڌو ماٿري جي تهذيب ۽ مرڪزي ايشيا سان واپاري نيٽ ورڪ
17. سنڌو ماٿري جي تهذيب جا ايران سان واپاري لاڳاپا
18. سنڌو ماٿري جي تهذيب جا عراق (ميسوپوٽيميا) سان واپاري لاڳاپا
19. سنڌي واپارين جا عالمي نيٿ ورڪ — شڪارپور ڪان پاناما تائين
20. سنڌ جو واپاري نيٽ ورڪ: عالمي منظرنامو
21. سنڌي واپاري ۽ فارس خليج ۾ موتين جو واپار
22. سنڌ جو قديم ساز ’بوڙيندو‘ يونيسڪو جي فهرست ۾ شامل
23. مهرڳڙهه: سنڌو ماٿري جي زرعي تهذيب جو شروعاتي ماڳ
24. ڪاهو جو دڙو: سنڌ ۾ ٻڌ ڌرم جي تهذيبي ورثي جو تحقيقي مطالعو
25. پورچوگيزن جو سنڌ سان لاڳاپو ۽ ٺٽي تي حملو: هڪ تحقيقي جائزو
26. برصغير جا سرحدي علائقا سنڌو تهذيب جو ثقافتي تسلسل
27. سنڌو سپيتا ۽ عمان (مڱان) جي وچ ۾ واپاري لاڳاپا
28. درياءِ سنڌ: تهذيب، ترقي، امن ۽ پائيچاري جو وهڪرو
29. سنڌي ثقافتي ڏينهن، قومي سڃاڻپ، وطن جي وحدت جو ڏهاڙو

30. بسنت: سنڌو ماٿريءَ جي تهذيب، فطرت ۽ روحانيت جو جشن
31. سنڌو ماٿريءَ جي تهذيب سائنس جي جنم ڀومي طور: هڪ علمي تحقيق
32. چيٿي چنڊ: اڏيرو لال ۽ سنڌيت
33. لاهرِي بندر/ جاکي بندر تي ڀهريون گڏيل ساموندِي آثار قديمه جو منصوبو
34. سنڌو درياهه: سنڌي تهذيب، تاريخ ۽ معيشت جو سرچشمو
35. سنڌو سڀيتا جو ڏهاڙو ملهائڻ جي اهميت ۽ ضرورت
36. سنڌو ماٿري جي تهذيب جو زوال: موسمي تبديلي ۽ ڏڪار جي اثرن تي نئين تحقيق
37. سنڌو ماٿريءَ جي تهذيب: قدامت بابت نئين تحقيق
38. سنڌ جي قلعن بابت تاريخي جاچ: تحقيق جا نوان رخ ۽ سائنسي بنياد
39. سنڌو درياهه جا مختلف نالا: تاريخي ۽ لسانياتي تجزيو
40. عالمي واپار ۽ سنڌ ورڪي
41. سنڌو تهذيب ۾ زرعي حڪمت عمليون: مقصد ۽ نتيجا
42. سنڌو تهذيب ۾ زرعي حڪمتِ عمليون ۽ شهري مرڪزن جي واڌ
43. عمان ۽ سنڌو سڀيتا وچ ۾ ثقافتي لاڳاپا: دهوا مان موهن جو دڙو جو ساز جهانج دريافت

44. سنڌو تهذيب جي سامونڊي واپاري نظام □ اندروني آبي نيٽ ورڪ

45. هولوسين دور □ سنڌ جي سمنڊ ڪناري انساني آبادڪاري □ سامونڊي سطح □ تبديليون

مهاڳ

سنڌ جي سرزمين انساني تاريخ جي انهن ناياب علائقن مان هڪ آهي، جتي تهذيب، ثقافت ۽ فڪر جا وهڪرا هزارين ورهين کان جاري آهن. سنڌو ماٿري جي تهذيب کان وٺي اڄ جي جديد دور تائين، سنڌ هميشه انساني ارتقا، واپار، زراعت ۽ سماجي تنظيم جو اهم مرڪز رهي آهي. پر افسوس سان چوڻ گهرجي ته هن شاندار ماضي جي بيان ۾ گهڻو ڪري روايتي تاريخ نويسي اهڙو طريقو اختيار ڪيو، جنهن ۾ حڪمرانن، جنگين ۽ سياسي تبديلين کي مرڪزيت حاصل رهي، جڏهن ته عام انسان، عورتون، ماحول، معيشت ۽ سماجي ڍانچا گهڻو ڪري پس منظر ۾ رهجي ويا.

هي ڪتاب انهيءَ روايتي انداز کان هٽي، جديد تاريخ نويسي جي اصولن ۽ طريقن کي سامهون رکي تيار ڪيو ويو آهي. خاص طور تي Annales School جي فڪري روايت مان متاثر ٿي، هن ڪتاب ۾ تاريخ کي رڳو واقعن جي ترتيب طور نه، پر هڪ جاري سماجي عمل طور ڏسڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي.اهڙو عمل، جنهن ۾ وقت جا ڊگها وهڪرا، معاشي ڍانچا، ۽ روزمره زندگي جا تجربا مرڪزي حيثيت رکن ٿا.

هن ڪتاب جو هڪ اهم مقصد اهو به آهي ته سنڌ جي تاريخ کي بين شعبائي انداز ۾ پيش ڪيو وڃي. ان لاءِ آرڪيالاجي، اينٿروپلاجي، سوشلاجي ۽ معيشت جهڙن علمن مان مدد ورتي وئي آهي، ته جيئن ماضي جي هڪ وڌيڪ جامع ۽ گهڻ رخي تصوير سامهون اچي سگهي.

ساڳئي وقت، جديد تنقيدي نظرين جهڙوڪ Postcolonialism ۽ Feminism کي پڻ شامل ڪيو ويو آهي، جيئن سنڌ جي تاريخ کي نوآبادياتي اثرن ۽ صنفي عدم مساوات جي حوالي سان نئين سر سمجهي سگهجي. هن طريقي سان، انهن طبقن کي به آواز ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي، جيڪي روايتي تاريخ ۾ گهٽو ڪري خاموش رهيا آهن.

ان ڪان علاوه، جديد ٽيڪنالاجيءَ جو استعمال پڻ هن ڪتاب جي خاصيت آهي. آرٽيفيشل انٽيليجنس Artificial Intelligence، ڊجيٽل آرڪائيوز ۽ جغرافيائي معلوماتي نظام (GIS) ذريعي، سنڌ جي تاريخي ۽ جغرافيائي تبديلين کي وڌيڪ سائنسي انداز ۾ سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. خاص طور تي سنڌو درياهه جي وهڪري ۽ انساني آبادين جي لاڳاپن کي جديد سائنسي بنيادن تي سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي.

هي ڪتاب صرف ماضي جي بيان تائين محدود ناهي، پر اهو هڪ سوال به اٿاري ٿو: "اسان تاريخ کي ڪيئن سمجهون؟" ڇا تاريخ صرف واقعن جو سلسلو آهي، يا اهو انسان، ماحول ۽ سماج جي وچ ۾ هڪ پيچيده لاڳاپو آهي؟ جديد تاريخ نويسي، خاص طور تي Postmodernism جي روشني ۾، هن ڳالهه تي زور ڏئي ٿي ته تاريخ هڪ واحد، حتمي سچ نه آهي، پر مختلف تجربن، يادگيرين ۽ بيانن جو مجموعو آهي.

هن ڪتاب جو مقصد نه رڳو سنڌ جي تاريخ کي بيان ڪرڻ آهي، پر ان کي نئين نظر سان ڏسڻ،

سمجهڻ ۽ پيش ڪرڻ پڻ آهي. اهڙي نظر سان، جيڪا سائنسي، تنقيدي ۽ انساني قدرن تي ٻڌل هجي.

اميد آهي ته هي ڪتاب پڙهندڙن، محققن ۽ شاگردن لاءِ نه رڳو معلومات جو ذريعو بڻجندو، پر ڪين تاريخ بابت نئين انداز ۽ سوچڻ تي به آماده ڪندو.

رڪ سنڌي

سنڌ ۽ ويدڪ دور: سنڌو تهذيب جو تسلسل

خلاصو

هي تحقيقي مقالو سنڌ ۽ ويدڪ دور ۽ سنڌو تهذيب جي وچ ۾ لاڳاپي جو جائزو پيش ڪري ٿو. پراڻي تحقيق ۾ “آريائي حملي” وارو نظرئو غالب رهيو، جنهن موجب آريائي قبيلن برصغير ۾ اچي سنڌو تهذيب کي ختم ڪيو. پر جديد آثار قديمه، جينياتي ۽ لساني تحقيق هن نظرئي کي رد ڪندي ثقافتي تسلسل (continuity) جي حمايت ڪري ٿي. هن مقالي جو بنيادي دليل اهو آهي ته سنڌ ۾ ويدڪ دور ڪنهن اوچتي حملي جو نتيجو نه، پر سنڌو تهذيب جي تدريجي ارتقا جو تسلسل هو. آثار قديمه، ويدڪ ادب جهڙوڪ رگ ويد، ۽ سماجي ڍانچن مان اهڙي تسلسل جا واضح اشارا ملن ٿا.

تعارف

برصغير جي قديم تاريخ ۾ ويدڪ ثقافت جي اصليت بابت بحث گهڻو پراڻو آهي. روايتي نظرئي موجب آريائي قبيلن 1500 ق.م ڌاري برصغير ۾ داخل ٿي سنڌو تهذيب کي ختم ڪيو (Wheeler, 1968).

پر جديد تحقيق هن نظرئي کي چئلينج ڪندي ڏيکاري ٿي ته سنڌ، خاص طور تي موهن جو دڙو، جهڙن ماڳن مان ڪنهن وڏي تباهي جا ثبوت ناهن ملن. ان جي بدران، تدريجي تبديلي ۽ مقامي ارتقا جو عمل نظر اچي ٿو (Kenoyer, 1998).

ادبي جائزو

آريائي حملي وارو روايتي نظرئو

مورٽيمر ويلر جو خيال هو ته آريائي حملي سنڌو تهذيب جي زوال جو سبب بڻيو (Wheeler, 1968). هن نظرئي جو بنياد محدود آثار قديمه ۽ رگ ويد جي مخصوص تشريح تي هو.

تسلسل وارو جديد نظرئو

جديد ماهرن جهڙوڪ جم جي شيفر ۽ گريگري پوسيل هن نظرئي کي رد ڪيو آهي. انهن مطابق سنڌو تهذيب ۽ ويدڪ دور جي وچ ۾ ثقافتي تسلسل موجود آهي (Shaffer, 1984; Possehl, 2002).

تحقيق جو طريقو

هن مطالعي ۾ معياري (qualitative) طريقو اختيار ڪيو ويو آهي، جنهن ۾ هي ذريعا استعمال ڪيا ويا آهن:

- آثار قديمه جا ثبوت
- ويدڪ ادب (خاص طور رگ ويد)
- جينياتي تحقيق
- سماجي ۽ ثقافتي تجزيو

سنڌ مان آثار قديمه جا ثبوت

سنڌ ۾ ڪوٺائين مان ظاهر ٿئي ٿو ته تبديلي تدريجي هئي، اوچتي نه. موهن جو دڙو ۾:

- وڏي پيماني تي تباهي جا نشان ناهن
- زرعي نظام جاري رهيو
- برتنن ۾ ثقافتي شين ۾ تسلسل ملي ٿو

اهي نتيجا ڏيکارين ٿا ته سماج آهستي آهستي شهري زندگي ڪان ڳوٺاڻ ڍانچن ڏانهن منتقل ٿيو (Kenoyer, 1998; Possehl, 2002).

ويدڪ ادب ۾ سنڌ

رگ ويد ۾ “سندهو” جو بار بار ذڪر ملي ٿو، جيڪو درياهه سنڌ لاءِ استعمال ٿيو آهي.

اهو ظاهر ڪري ٿو ته:

- سنڌ ويدڪ دور ۾ اهم علائقو هو
- جغرافيائي تسلسل برقرار رهيو (Singh, 2008)

جينياتي ۽ انسانياتي ثبوت (Genetic and Anthropological Evidence)

جديد جينياتي تحقيق ڏيکاري ٿي ته برصغير ۾ آباديءَ جو تسلسل موجود رهيو آهي، ۽ ڪنهن وڏي پيماني تي آبادي جي تبديلي جا ثبوت ناهن (Lal, 2002).

انساني هڏن جي مطالعي مان پڻ:

- تشدد جا وڏا نشان ناهن
- آباديءَ جي تسلسل جا اشارا ملن ٿا

ثقافتي ۽ مذهبي تسلسل (Cultural and Religious Continuity)

سنڌو تهذيب ۽ ويدڪ دور جي وچ ۾ ڪجهه اهم مشابهتون آهن:

- باهه جي اهميت (بعد ۾ ويدڪ يگيه)
- زرعي ۽ مال پالڻ واري معيشت
- قدرتي قوتن سان لاڳاپيل عقيدا

اهي سڀ ثقافتي تسلسل جا اشارا آهن (Bryant, 2001).

سماجي ۽ سياسي تبديلي (Socio-Political Transformation)

هن دور ۾ هي تبديليون آيون:

- وڏن شهرن جو زوال
- قبيلائي نظام جو عروج
- "راجا"، "سڀا" ۽ "سمتي" جهڙا ادارا

اهي تبديليون تدريجي ارتقا جو نتيجو هيون (Singh, 2008).

بحث

مجموعي طور، آثار قديمه، ويدڪ ادب، ۽ جينياتي تحقيق گڏجي اهو ظاهر ڪن ٿا ته:

- آريائي حملي وارو نظرئو ڪمزور ٿي چڪو آهي
- ثقافتي تسلسل جو تصور وڌيڪ مضبوط آهي
- سنڌ هن تبديلي کي سمجهڻ لاءِ اهم مرڪز آهي

نتيجو

هن مطالعي مان اهو نتيجو نڪري ٿو ته سنڌ ۾ ويدڪ دور:

- ڪنهن حملي جو نتيجو نه هو
- پر سنڌو تهذيب جي ارتقا جو تسلسل هو

سنڌ جي تاريخ کي هاڻي هڪ مسلسل تهذيبي عمل
طور سمجهڻ گهرجي، نه ته اوچتن تبديلين جي
سلسلي طور.

References

- Bryant, E. (2001). *The quest for the origins of Vedic culture*. Oxford University Press.

- Kenoyer, J. M. (1998). *Ancient cities of the Indus Valley Civilization*. Oxford University Press.

- Lal, B. B. (2002). *The Saraswati flows on*. Aryan Books International.

- Possehl, G. L. (2002). *The Indus Civilization: A contemporary perspective*. AltaMira Press.

- Shaffer, J. G. (1984). The Indo-Aryan invasions: Cultural myth and archaeological reality.

- Singh, U. (2008). *A history of ancient and early medieval India*. Pearson.
- Wheeler, M. (1968). *The Indus Civilization* (3rd ed.). Cambridge University Press.

سنڌ جي قديم تاريخ □
مهاپارت جو دور

خلاصو

هي تحقيقي مقالو سنڌ جي قديم تاريخ کي مهاڀارت جي روشني ۾ جائزو وٺي ٿو. روايتي بيانن موجب سنڌ جي سياسي تاريخ جو آغاز مهاڀارت جي دور کان ڪيو ويندو آهي، جتي جئدرٿ کي سنڌ جو حڪمران ڏيکاريو ويو آهي. هن مقالي جو مقصد انهن روايتن کي تنقيدي نظر سان پرکڻ آهي، ۽ ادبي بيانن ۽ تاريخي حقيقتن جي وچ ۾ فرق کي واضح ڪرڻ آهي. آثار قديمه، ويدڪ ادب ۽ جديد تحقيق جي بنياد تي اهو دليل ڏنو ويو آهي ته مهاڀارت هڪ اهم ثقافتي ماخذ آهي، پر ان کي سڌي طرح تاريخي دستاويز طور استعمال ڪرڻ احتياط طلب آهي.

تعارف

سنڌ جي قديم تاريخ بابت ڪيترائي روايتي ۽ ادبي ذريعا موجود آهن، جن مان مهاڀارت هڪ اهم ماخذ آهي. ڪجهه مورخن جو خيال آهي ته سنڌ جي سياسي تاريخ جو آغاز مهاڀارت جي دور کان ٿئي ٿو، جنهن کي عام طور 1500 ق.م کان 1000 ق.م جي وچ وارو زمانو تصور ڪيو وڃي ٿو (Singh, 2008).

مهاڀارت ۾ “سندهو” (Sindhu) هڪ اهم علائقو طور بيان ٿيل آهي، جيڪو اڄ جي سنڌ سان لاڳاپيل سمجهيو وڃي ٿو.

ادبي جائزو (Literature Review)

مهاڀارت بطور تاريخي ماخذ

مهاڀارت کي هڪ رزميه (epic) طور سڃاتو وڃي ٿو، جنهن ۾ تاريخي، مذهبي ۽ اساطيري عنصر گڏيل آهن (Bryant, 2001).

روايتي نظرئو: سنڌ ۽ جئدرٿ

مهاڀارت موجب جئدرٿ سنڌ جو حڪمران هو، جنهن ڪورون جو ساٿ ڏنو (Ganguli, 1883/2010).

جديد تنقيدي تحقيق

جديد ماهر جهڙوڪ روملا ٿاپر ۽ اپندر سنگهه زور ڏين ٿا ته مهاڀارت کي سڌي تاريخ نه، پر "تاريخي يادگيري" (historical memory) طور پڙهڻ گهرجي (Thapar, 2002; Singh, 2008).

تحقيق جو طريقو

هن تحقيق ۾ معياري (qualitative) ۽ تقابلي طريقو استعمال ڪيو ويو آهي، جنهن ۾:

- ادبي متنن جو تجزيو (مهاڀارت)
- تاريخي مطالعي
- آثار قديمه جا نتيجا

شامل آهن۔

مهاڀارت ۾ سنڌ ۽ جئدرٿ

مهاڀارت مطابق جئدرٿ "سندهو" جو راجا هو ۽ ڪورَن جي طرفان جنگ ۾ شامل ٿيو.

جنگ ۾ ڪردار

جئدرٿ ڪورَن جي فوج ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو. خاص طور:

- هن پانڊوَن کي هڪ ڏينهن لاءِ روڪي ڇڏيو
- جنهن سبب اڀيمنيو مارجي ويو
- ان کان پوءِ ارجن کيس قتل ڪيو (Ganguli, 1883/2010)

دروپدي وارو واقعو

مهاڀارت ۾ اهو به بيان ٿيل آهي ته جئدرٿ دروپدي کي اغوا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، پر پانڊوَن کيس شڪست ڏئي دروپدي کي آزاد ڪرايو (Ganguli, 1883/2010).

تاريخي تنقيد

ڇا مهاڀارت تاريخ آهي؟

محققن موجب:

- مهاڀارت مڪمل تاريخي ڪتاب ناهي
- ان □ اساطيري □ علامتي عنصر شامل آهن
- پر جغرافيائي حقيقتون (جهڙوڪ سنڌ) موجود آهن (Thapar, 2002)

سنڌ جي سياسي حيثيت

مهاڀارت مان اهو ظاهر ٿئي ٿو ته:

- سنڌ هڪ سڃاتل سياسي خطو هو
- ان جا حڪمران علائقائي سياست □ شامل هئا

پر:

- سڌي طرح جئدرٿ جي حڪومت جا آثار قديمه جا ثبوت موجود ناهن

آثار قديمه □ ويدڪ دور

آثار قديمه موجب سنڌ □ ويدڪ دور دوران:

- سنڌو تهذيب کان پوءِ تدريجي تبديلي آئي
- ڪو وڏو فوجي حملو يا اوچتو تباهه ٿيڻ نظر نٿو اچي (Kenoyer, 1998)

ان ڪري مهاڀارت جي واقعن کي سڌي تاريخ طور وٺڻ مشڪل آهي.

بحث

هن تحقيق مان ظاهر ٿئي ٿو ته:

- مهاڀارت سنڌ جي قديم سياسي حيثيت جو اهم ادبي ثبوت آهي
- ڄئدرٿ جو ڪردار سنڌ جي نمائندگي ڪري ٿو
- پر تاريخي ۽ ادبي روايتن ۾ فرق ڪرڻ ضروري آهي

نتيجو

سنڌ جي قديم تاريخ کي مهاڀارت جي بنياد تي سمجهڻ ممڪن آهي، پر احتياط سان:

- مهاڀارت هڪ اهم ثقافتي ۽ ادبي ماخذ آهي
- ان ۾ سنڌ جي موجودگي واضح آهي
- پر ان کي مڪمل تاريخي ثبوت طور استعمال نٿو ڪري سگهجي

References

- Bryant, E. (2001). *The quest for the origins of Vedic culture*. Oxford University Press.

- Ganguli, K. M. (2010). *The Mahabharata of Krishna-Dwaipayana Vyasa* (Original work published 1883).
- Kenoyer, J. M. (1998). *Ancient cities of the Indus Valley Civilization*. Oxford University Press.
- Singh, U. (2008). *A history of ancient and early medieval India*. Pearson.
- Thapar, R. (2002). *Early India: From the origins to AD 1300*. Penguin.

سنڌ جي تاريخ ▯ هخامنشي دور

سنڌ تي هخامنشي حملو (Achaemenid Conquest of Sindh)

مهابهارت واري زماني کان پوءِ، ڇهين صدي قبل مسيح تائين سنڌ جي تاريخ □ هڪ خلا محسوس ٿئي ٿو. اهو خلا وڏي سياسي تبديليءَ جي ڪري پيدا ٿيو، ڇاڪاڻ ته انهيءَ عرصي □ ننڍي ڪنڊ □ نوان طاقتور سلطنتي نظام سامهون آيا. ڇهين صدي قبل مسيح □ هخامنشي سلطنت سنڌو وادي تي پنهنجو قبضي لاءِ قدم وڌايو، جنهن □ سنڌ جو علائقو پڻ شامل هو.

هن حمل□ ڪي عملي جامو **اسڪائيليڪس (Scylax)**، هڪ يوناني بحري ماهر، ايران جي هخامنشي بادشاهه **داريوش پهرين (Darius I)** جي حڪم تي، پهرڻ لڳو (Briant, 2002).

اسڪائيليڪس جو مشن

اسڪائيليڪس کي هيٺيان ڪم سونپيا ويا:

1. سيستان، افغانستان، پنجاب □ سنڌ جو سروي ڪرڻ
2. خشڪي □ سامونڊي رستن جي نشاندهي
3. فوجي انتظام □ هخامنشي حڪمراني قائم ڪرڻ

هن پنهنجي مهم دوران اتر اولهه جي لاڪن مان گذري ڏکڻ پنجاب تي قبضو ڪيو، □ سامونڊي رستي سان سنڌ تائين پهتو. نتيجي طور، سنڌ هخامنشي سلطنت جو حصو بڻجي ويو (Salles, 1983).

سنڌ ۾ ويهين سٽرپي

هڪ دفعو سنڌ تي هخامنشي حڪومت قائم ٿي، ته ان کي سلطنت جو **ويهين سٽرپي (province)** قرار ڏنو ويو:

- هي سٽرپي شاهوڪار صوبن مان هڪ هو
- ان جي سالياني آمدني تقريباً 360 ايئوبوئڪ ٽيليٽ سون هئي، جيڪا سون جي ٽڪرن ۾ ادا ڪئي ويندي هئي
- سنڌ مان حاصل ٿيندڙ سون، ايشيا جي ٻين صوبن مان حاصل ٿيندڙ سون جي تقريباً ٽئين حصي جي برابر هو (Ferguson, 1911)

ننڍي کنڊ جي سياسي حالت

اهو دور ننڍي کنڊ جي مختلف علائقائي راجائن جي خودمختياريءَ لاءِ پڻ نمايان آهي:

- اجاتشترو، هڪ طاقتور مهاراجا، مگڌه ۾ راڄ ڪندو هو، پر سندس گهٽي توجهه سنڌ ڏانهن نه هئي
- سندس جاءِ تي يا ته درسڪا يا اڏايا راڄ ڪندا هئا، جيڪي پنهنجي علائقائي مسئلن ۾ مصروف هئا
- انهيءَ ڪري سنڌ تي ايرانين جي فوجي قبضو عارضي ۾ محدود رهيو

مذهبي سماجي حالتون

- ٻڌ مت هندو ڌرم وارن وچ تڪرار عام هئا
- سنڌ باقي ننڍي کنڊ گهٽي سياسي سماجي افراتفري هئي

نتيجو

- ڇهين صدي قبل مسيح سنڌ هخامنشي سلطنت جو حصو بڻجي ويو
- يوناني حملن کان اڳ هخامنشي حڪومت سنڌ تي محدود وقت تائين قائم رهي
- سنڌ جي سياسي اهميت معاشي حيثيت (خاص طور سون) هخامنشي دور نمايان ٿي
- قديم سنڌ علائقائي ساموندي حڪمراني جي لحاظ سان اهم خطو هو

References

- Briant, P. (2002). *From Cyrus to Alexander: A history of the Persian Empire*. Eisenbrauns.

- Ferguson, W. (1911). *History of ancient India: From the earliest times to the death of Harsa*. London: Macmillan.

- Salles, J.-F. (1983). Scylax of Caryanda and the Achaemenid

exploration of the Indus region. *Journal of Ancient History, 3*(2), 45–67.

سنڌ تي سڪندراعظم جي ڪاهه: تاريخي پسمنظر

تمهيد

سڪندراعظم (Alexander the Great) دنيا جي انهن فاتحن مان آهي، جنهن جي فوجي مهمن نه رڳو ايشيا ۽ يورپ جي سياسي نقشو بدلائي ڇڏيو، پر مختلف تهذيبن جي پاڻ ۽ رابطن کي به نئون رخ ڏنو. سنڌو ماٿريءَ تي سندس ڪاهه (326–325

ق.م) تاريخي لحاظ کان انتهائي اهم حيثيت رکي ٿي، ڇاڪاڻ ت□ هي حملو اهڙي وقت ٿيو، جڏهن سنڌ نه مڪمل طور ايراني بالادستي هيٺ هئي □ نه ئي ڪنهن مرڪزي سياسي قوت جي هيٺان متحد هئي.

سڪندراعظم جو اڀار □ ايراني سلطنت جو زوال

فلپ مقدوني (359–336 ق.م) يونان کي متحد ڪري سڪندر لاءِ هڪ مضبوط سياسي □ فوجي بنياد مهيا ڪيو. فلپ جي قتل کان پوءِ سڪندر صرف ويهه ورهين جي عمر □ 336 ق.م □ يونان جو بادشاهه ٿيو. شروعاتي طور هن يونان اندر بغاوتن کي چيپاٽي، پوءِ هخامنشي سلطنت خلاف مهم شروع ڪئي.

334 ق.م □ ايشيا مائنر □ داخل ٿيڻ کان پوءِ گرانيڪس (333 ق.م) □ پوءِ اربيلا (331 ق.م) جي فيصلائتين جنگين □ دارا سوم کي شڪست ملي. آخرڪار 330 ق.م □ دارا جي قتل سان هخامنشي سلطنت جو خاتمو ٿيو. سڪندر دارا سان شاهي احترام جو مظاهرو ڪيو، جيڪو سندس سياسي حڪمت عمليءَ جو حصو هو. (سائڪس، *History of Persia*, جلد 1)

سنڌو ماٿريءَ ڏانهن پيش قدمي: سبب □ مقصد

ايران فتح ڪرڻ کان پوءِ سڪندر جو رخ سنڌو ماٿريءَ ڏانهن ٿيو. ان جا اهم سبب هي هئا:

1. سنڌ اڳ هخامنشي اثر هيٺ رهي چڪي هئي.
2. فاتح جي حيثيت سان سڪندر چاهيو ٿي ته دارا جي سمورن اڳوڻن علائقن تي ڪنٽرول قائم ڪري.
3. سنڌ جي دولت، هاٿين ۾ واپاري رستن بابت يوناني ڄاڻ سڪندر کي اڳتي وڌڻ لاءِ اُڪسائي رهي هئي.

موجوده پنجاب ۾ سڪندر: راجا پورس سان جنگ

سڪندر هندوڪش جبل پار ڪري ٽيڪسيلا پهتو، جتي حاڪم ٽيڪسيلڪس بغير مزاحمت اطاعت قبول ڪئي. ان کان پوءِ سڪندر(326 ق.م(پنجاب جي سگهاري حڪمران راجا پورس سان جهلم درياهه ڪناري مقابلو ڪيو.

پورس جي لشڪر ۾ هاٿين جو وڏو تعداد يوناني فوج لاءِ نئون چئلينج هئو. بهرحال، سڪندر پنهنجي حڪمت عمليءَ سان درياهه پار ڪري، چاليانواله جي ويجهو پورس کي شڪست ڏني. پورس جي بهادريءَ کان متاثر ٿي، سڪندر کيس ٻيهر حاڪم مقرر ڪيو.
(بدخشاني، *تاريخ ايران*، جلد اول)

سنڌ جي سياسي صورتحال

ايچ. ٽي. ليمبرڪ موجب، سڪندر سنڌ کي درياهن جي سنگم کان وٺي سمنڊ تائين هڪ ماتحت پرڳڻو قرار ڏنو □ پيٿان کي وائسراءِ مقرر ڪيو. ان وقت (326 ق.م) سنڌ □ هيٺيان مقامي حاڪم □ قوتون موجود هيون:

- **ميوسيڪانس**: اوپر سنڌ (سکر کان رحيم يار خان)
- **موئيرس**: پٽالا (برهمڻ آباد)
- **آڪسيڪانس**: اولهه سنڌ (لاڙڪاڻو علائقو)
- **سامبس**: ڏکڻ سنڌ (سنديمانا/سيوهڻ)

اهي سپ پاڻ □ سياسي رقابتن جو شڪار هئا، جنهن مان سڪندر ڀرپور فائدو ورتو.
(ليمبرڪ، *Sindh Before the Muslim Conquest*))

سنڌ □ فوجي ڪاررواين □ مزاحمت

يوناني ذريعن جي ابتڙ، سنڌ □ سڪندر کي سخت مزاحمت جو منهن ڏسڻو پيو. موسيڪانس، آڪسيڪانس □ سامبس جي علائقن □ بار بار

بغاوتون ٿيون. خاص طور برهمڻن جي قيادت هيٺ مزاحمتي تحريڪون يونانين لاءِ وڏو مسئلو بڻيون.

محمد ابراهيم جويو لکي ٿو ته سڪندر برهمڻن کي پنهنجو اصل دشمن سمجهندو هو، جنهن سبب وڏي پيماني تي قتل عام ڪيو ويو.
(جويو، *شاهه، سچل، سامي*)

ڊاڪٽر نبي بخش ۽ دادا سنڌي پڻ ان ڳالهه تي زور ڏين ٿا ته سنڌ ۾ سڪندر کي ڪٿي به مڪمل سڪون حاصل نه ٿيو.
(دادا سنڌي، *سنڌ جي فوجي مهارت*)

پٽالا، بحري مهم ۽ واپسي

سڪندر پٽالا پهچي، سنڌو ڊيلٽا جي جاگرافيائي اهميت سمجهي. هتان نيارڪس جي قيادت ۾ بحري ٻيڙو سمنڊ رستي ايران روانو ٿيو، جڏهن ته سڪندر پاڻ مڪران جي سخت ريگستان مان ٿيندو بابل پهتو.

سڪندر جي سنڌ مهم: اثر ۽ نتيجا

ماڻڪ پٽاوالا موجب، سڪندر جي مهم جا اهم اثر هي هئا:

- سنڌو ماٿريءَ جو عارضي سياسي اتحاد

- نون شهرن ۽ بندرگاهن جو قيام
- يوناني سِڪن، فن تعمير ۽ مجسمي سازيءَ جو اثر
- يورپ ۽ سنڌ جي وچ ۾ واپاري ۽ ثقافتي لاڳاپا

(پٺاوالا، *سنڌ جي تاريخي جاگرافي*)

ٻئي پاسي، وڏي پيماني تي خونريزي، شهرن جي تباهي ۽ مقامي سماجي ڍانچي کي نقصان پڻ هن مهم جا منفي نتيجا هئا.

نتيجو

تحقيقي جائزي مان واضح ٿئي ٿو ته سڪندراعظم جي سنڌ تي ڪاهه مڪمل فتح کان وڌيڪ هڪ **مسلسل فوجي جدوجهد** هئي. سنڌ جا ماڻهو آزادي پسند هئا ۽ هنن سخت مزاحمت ڪئي. جيتوڻيڪ سڪندر عارضي طور انتظامي ڪنٽرول قائم ڪيو، پر سنڌ سندس سلطنت ۾ پائيدار نموني شامل نه ٿي سگهي. تنهن هوندي به، هن مهم سنڌ کي عالمي تاريخ جي وهڪري سان ڳنڍي ڇڏيو، جنهن جا اثر بعد جي دورن تائين محسوس ڪيا ويا.

References

- Sir Percy Sykes, *History of Persia*, Vol. I, London, 1951.

- Maqbool Beg Badakhshani, *History of Iran*, Vol. I.
- Lambrick, *Sindh Before the Muslim Conquest*.
- Molai Sheedai, *Jannat al-Sindh*.
- Muhammad Ibrahim Joyo, *Shah, Sachal, Sami: A Study*.
- Dada Sindhi, *Sindh's Military Skill*.
- Manik Pathawala, *Historical Geography of Sindh*.
- M. H. Panhwar, *Research Papers on the Indus Valley*.

سنڌ □ موريا خاندان

تمهيد

موريا خاندان برصغير جي تاريخ جو اهو اهم حڪمران سلسلو آهي، جنهن پهريون ڀيرو هندستان جي وڏي حصي کي هڪ مرڪزي □ منظم سلطنت هيٺ آندو. سنڌ، جيڪا سڪندراعظم جي واپسي کان پوءِ سياسي انتشار □ يوناني اثر هيٺ هئي، موريا دور □ هڪ نئين سياسي □ فڪري مرحلي □ داخل ٿي (ليمبرڪ، 1973).

موريا خاندان جو اڀار: تاريخي پسمنظر

موريا خاندان جو باني چندرگپت موريا هو، جنهن ٽيڪسيلا جهڙي علمي مرڪز مان تعليم حاصل ڪئي. تاريخي روايت موجب سندس والده مور پاليندي هئي، جنهن سبب هو □ سندس گهراڻو “مورِيا” جي نالي سان سڃاتو ويو (شيدائي، n.d.). 322 ق.م ڌاري چندرگپت، مگڌ جي نندا خاندان خلاف بغاوت ڪري، پاٽلي پترا (پٽنا) کي پنهنجي گاديءَ جو هنڌ بڻايو. ان وقت نندا حڪمرانن جي ڪمزوري □ عوامي بيزاري چندرگپت جي ڪاميابيءَ □ اهم ڪردار ادا ڪيو. سندس وڏو وزير چاڻڪيه (ڪوٽلي□) هو، جنهن کي سنڌ سان لاڳاپيل هڪ وڏو پنڊت □ حڪمتِ عمليءَ جو ماهر سمجهيو وڃي ٿو (شيدائي، n.d.).

يوناني اقتدار جو خاتمو □ سنڌو ماٿري

سڪندراعظم جي وفات (323 ق.م) کان پوءِ سنڌو ماٿريءَ □ يوناني اقتدار ڪمزور ٿي ويو. يوناني ڪماندرن □ اختلاف، فوجين جي وطن واپسيءَ جي خواهش، □ مقامي قبيلن جي بيچيني

يوناني انتظام کي غير مستحڪم ڪري ڇڏيو.
ليمبرڪ (1973) موجب، ان دور □ يوناني حڪمرانن □ انتشار وڌي ويو، سنڌي قبيلن □ مزاحمت وڌي وئي، نيارڪس ٻيڙيون ڪٽي سنڌ ڇڏڻ تي مجبور ٿيو، □ ڏکڻ اوپر پنجاب □ يوناني ڪمانڊر فلپس قتل ڪيو ويو.

چندرگپت موريا □ سنڌ

چندرگپت موريا، راجا پورس جي مدد سان يوناني قوتن کي شڪست ڏئي پنهنجي اقتدار کي مضبوط ڪيو. ان ڪان پوءِ هن سنڌو ماٿريءَ ڏانهن پيش قدمي ڪئي. يونانين □ هندستانين وچ □ ڪيترين ئي جهڙپن ڪان پوءِ آخرڪار يوناني اثر ختم ٿي ويو. چندرگپت □ يوناني حڪمران سيليوڪس نيڪيٽر جي وچ □ صلح ٿي، جنهن □ شاديءَ ذريعي مٽي مائٽي به قائم ٿي. ان معاهدي سان سنڌو ماٿري مڪمل طور موريا سلطنت □ شامل ٿي، ايراني □ يوناني سياسي اثر جو خاتمو ٿيو، □ مگڌھ جي مرڪزي حڪومت سنڌ تائين وڌي وئي (ليمبرڪ، 1973).

چندرگپت جا ثقافتي □ تاريخي نشان سنڌ □ اڄ به موجود آهن، جهڙوڪ مورو شهر، موريا ذات، □ ميرپورخاص پرسان “چند موريي” جو مقام (شيدائي، n.d.).

بندوسار □ اشوڪ اعظم جو دور

چندرگپت ڪان پوءِ سندس پٽ بندوسار (298–272 ق.م) حڪومت ڪئي. ان ڪان پوءِ سندس پوٽو اشوڪ اعظم 273 ق.م □ تخت تي ويٺو. اشوڪ موريا سلطنت کي پنهنجي عروج تي پهچايو □ تاريخ □ “اعظم” جي لقب سان مشهور ٿيو. اشوڪ ٻڌ

ڌرم جو پڪو پوئلڳ هو. 256 ق.م ڌاري هن پنهنجا 14 فرمان جاري ڪيا، جيڪي اتر-اولهه ۾ خروشتي رسم الخط ۾ باقي هندستان ۾ براهمي رسم الخط ۾ لکرايا ويا (پنهور، 1983).

سنڌ تي ٻڌ ڌرم جا اثر

ليمبرڪ (1973) ۽ پين محققن موجب، اشوڪ جي دور ۾ سنڌ تي ٻڌ ڌرم جا گهرا اثر پيا. اشوڪ طرفان ٻڌ مت جي پرچار لاءِ جماعتون موڪليون ويون، ٻڌ راهب اُپ گُپت سنڌ ۾ ڊگهو عرصو رهيو، ۽ ڪيترين ئي جڳهن تي مڙهيون، نل ۽ استوپا تعمير ٿيا. پنهور (1996) جو خيال آهي ته موريا دور ۾ اگرچه مرڪزي گورنر مقرر ٿيندا رهيا، پر سنڌ جو مقامي اقتدار گهڻي ڀاڱي سنڌين جي هٿ ۾ رهيو.

آثار قديمه ۽ تحقيقي اختلاف

هينري ڪزنس (1929) سنڌ ۾ ٻڌ دور جي ڪيترن ئي آثارن جو ذڪر ڪيو آهي. بهرحال، مؤرخن جو اتفاق آهي ته اشوڪ جو ڪو به فرمان اڃا تائين سنڌ مان سڌي طرح هٿ نه آيو آهي (سرڪار، 1957). اهو اختلاف سنڌ ۾ ٻڌ ڌرم جي سرڪاري نوعيت بابت تاريخي بحث کي جنم ڏئي ٿو.

نتيجو

تحقيقي جائزي مان اهو واضح ٿئي ٿو ته موريا خاندان، خاص طور چندرگپت موريا ۽ اشوڪ اعظم جي دور ۾، سنڌ هڪ نئين سياسي، فڪري ۽ مذهبي مرحلي ۾ داخل ٿي. يوناني اقتدار جو خاتمو، مرڪزي حڪومت سان لاڳاپو، ۽ ٻڌ ڌرم جي پرچار سنڌ جي تاريخي ارتقا ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو. ان هوندي به، سنڌ جي مقامي خودمختياري

مڪمل طور ختم نه ٿي، جيڪا هن خطي جي
آزادي پسند مزاج کي ظاهر ڪري ٿي (پنهور،
1996).

References

- Cousens, H. (1929). *Antiquities of Sindh*. Archaeological Survey of India.
- Lambrick, H. T. (1973). *Sindh before the Muslim conquest*. Cambridge University Press.
- Panhwar, M. H. (1983). *Chronological dictionary of Sindh*. Institute of Sindhology, University of Sindh.
- Panhwar, M. H. (1996). *Research papers on Sindh*. Institute of Sindhology, University of Sindh.
- Sheedai, M. (n.d.). *Jannat al-Sindh*. [In Sindhi].
- Sircar, D. C. (1957). *Ashokan inscriptions*. Delhi: Publications Division, Government of India.

سنڌ ۾ يوناني باختري دور:
هڪ تحقيقي جائزو

يوناني باختري دور سنڌ جي تاريخ ۾ هڪ اهم ۽ پيچيده باب آهي، جيڪو نه رڳو سياسي فتحن سان جڙيل آهي پر ثقافتي ۽ مذهبي تبادلن سان به ڳنڍيل آهي. هي دور تقريباً 200 ق.م کان 10 عيسوي تائين جاري رهيو، جنهن ۾ سنڌو ماٿري، افغانستان ۽ هندستان جا وڏا حصا يوناني حڪمرانن جي اثر هيٺ آيا.

سياسي پس منظر

يوناني باختري سلطنت جي شروعات ڊيميٽريس اول کان ٿي، جنهن باختر مان نڪري هندستان ۽ سنڌ ڏانهن رخ ڪيو. سگالا (سيالڪوٽ) ۽ ٽيڪسلا اهم مرڪز هئا، جڏهن ته سنڌ ۾ پٽالا (اڄوڪو ٺٽو پرسان علائقو) يوناني گورنرن جو مرڪزي شهر هو. مينئڊر (مينادر) سڀ کان مشهور حڪمران هو، جنهن نه صرف سنگا خاندان کي شڪست ڏني پر ٻڌ ڌرم جو پيروڪار به ٿي ويو (Narain, 1957).

سنڌ ۾ يوناني اثر

- **شهرن جي تعمير:** يوناني حڪمران سنڌ □ نوان شهر تعمير ڪيا □ مقامي انتظامي نظام □ تبديليون آنديون (Panhwar, 1983).
- **مذهبي اثر:** مينئڊر جي دور □ ٻڌ ڌرم جي واڌ ويجهه ٿي. هڪ روايت موجب سنڌي ڀڪشن مينئڊر جي حڪم تي سيلونِ □ ٻڌ ڌرم جي عالمي اجلاس □ شرڪت ڪئي (Lambrick, 1973).
- **ثقافتي ميل جول:** يوناني حڪمران مقامي تهذيب □ سمائجڻ شروع ٿي ويا، جنهن ڪري سنڌ □ "گريڪو-ٻُڌزم" جو اثر ڏسڻ □ آيو (Marshall, 1951).

زوال جا سبب

- يوناني باختري حڪمران پاڻ □ گهڻن حصن □ ورهائجي ويا (چاليهن کان وڌيڪ رياستون).
- مقامي مزاحمت □ نون خاندانن (جهڙوڪ سنگا □ پوءِ انڊو-سٿين) جي اڀار سبب سندن طاقت ڪمزور ٿي وئي.
- آخرڪار 10 عيسوي ڌاري يوناني باختري سلطنت جو خاتمو ٿيو (Bopearachchi, 1991).

تاريخي اهميت

- **سياسي:** يوناني حڪمرانن جي سنڌ ۾ موجودگي مقامي سياست ۽ انتظامي ڍانچي تي گهرو اثر ڇڏيو.
- **مذهبي:** ٻڌ ڌرم جي واڌ ويجهه ۽ يوناني حڪمرانن جو ان ۾ دلچسپي وٺڻ سنڌ جي مذهبي تاريخ ۾ اهم موڙ آهي.
- **ثقافتي:** يوناني ۽ سنڌي تهذيبن جي ميل جول سان هڪ نئون ثقافتي رنگ پيدا ٿيو، جنهن کي "گريڪو-ٻُڌزم" سڏيو وڃي ٿو.

نتيجو

يوناني باختري دور سنڌ جي تاريخ ۾ هڪ اهڙو پل آهي، جتي يوناني، هندستاني ۽ سنڌي تهذيبون هڪ ٻئي سان ملي رهيون هيون. هي دور نه رڳو سياسي فتحن جو آهي، پر ثقافتي ۽ مذهبي تبادلن جو به آهي، جنهن سنڌ جي قديم تاريخ کي گهڻو متاثر ڪيو.

References:

- Bopearachchi, O. (1991). *Monnaies gréco-bactriennes et indo-grecques: Catalogue raisonné*. Paris: Bibliothèque Nationale.
- Lambrick, H. T. (1973). *Sind: Muslim conquest and the legacy of*

Alexander. Karachi: Oxford University Press.

- Marshall, J. (1951). *Taxila: An illustrated account of archaeological excavations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Narain, A. K. (1957). *The Indo-Greeks*. Oxford: Clarendon Press.
- Panhwar, M. H. (1983). *Chronological dictionary of Sindh*. Hyderabad: Sindh Development Studies Center.

سٿيا دور □ سنڌ

تمهيد

سنڌ جي قديم تاريخ □ سٿيا (ساڪا) دور هڪ اهڙو مرحلو آهي، جنهن کي گهڻو ڪري يا ته مختصر نموني بيان ڪيو ويو آهي يا وري پارٿين سان گڏائي پيش ڪيو ويو آهي. جڏهنت□ جديد سنڌي تاريخ نويسيءَ □ ايم. ايڇ. پنهور جهڙا محقق سٿيا □ پارٿيا دورن کي الڳ الڳ سڃاڻپ ڏئي، سنڌ جي سياسي □ ثقافتي ارتقا □ سندن اهميت کي نئين سر واضح ڪن ٿا. هي تحقيقي مضمون سنڌ □ سٿين جي حڪمراني، ان جي دورانيي، سياسي وسعت □ تاريخي اهميت جو علمي جائزو پيش ڪري ٿو.

سٿيا (ساڪا) قوم: تاريخي پسمنظر

سٿيا، جن کي تاريخي ماخذن □ **ساڪا (Scythians / Sakas)** پڻ چيو ويو آهي، اصل □ وچ ايشيا جا خانه بدوش قبيله هئا. ايراني □ يوناني ذريعن موجب، اهي قبيله آهستي آهستي ڏکڻ طرف لڏي، افغانستان، بلوچستان، سنڌ، ڪڇ □ ڪاٺياواڙ تائين پهتا.

يوناني، ايراني □ هندي ذريعن □ ساڪن کي:

- جنگجو

- گهوڙيسوار
- منظم قبيلائي سردارن جي ماتحت قوم طور پيش ڪيو ويو آهي.

سنڌ ۾ سٿيا دور جي شروعات ۽ خاتمو

ايم. ايچ. پنهور جي تحقيق موجب، سنڌ ۾ **سٿيا راڄ جي شروعات لڳ ڀڳ 80 ق.م ڌاري ٿي**، جڏهن ته ان جو خاتمو **19ع يا 10ع ڌاري** ٿيو. ان حساب سان سٿيا دور جو ڪُل عرصو **90 کان 99 ورهين** تي پکڙيل هو.

هي دور، موريا سلطنت جي زوال ۽ ڪشنن جي اڀار جي وچ وارو هڪ اهم عبوري مرحلو هو، جنهن دوران سنڌ هڪ ڀيرو ٻيهر بين الاقوامي لڏپلاڻ ۽ سياسي تجربن جو مرڪز بڻجي وئي.

(پنهور، *پيرائتي سنڌ ڪٿا*)

ليمبرڪ ۽ پنهور: تاريخي اختلاف

ڊاڪٽر ايچ. ٽي. ليمبرڪ عام طور **سٿيا ۽ پارٿيا دورن** کي گڏيل سياسي تسلسل طور ڏسندو آهي. سندس خيال موجب، اهي ٻئي قوتون گهڻو ڪري گڏيل انتظامي ۽ ثقافتي خاصيتون رکنديون هيون، تنهن ڪري کين جدا جدا ڪرڻ تاريخي لحاظ کان ضروري ناهي.

ان جي ابتڙ، ايم. ايڇ. پنهور دليل ڏئي ٿو ته:

- سٿيا □ پارٿيا الڳ نسلن □ سياسي روايتن سان تعلق رکن ٿا
- سندن حڪمرانيءَ جا وقت، علائقا □ انتظامي ڍانچا مختلف هئا
- سنڌ □ سٿيا راڄ هڪ مڪمل □ خودمختيار سياسي دور هو

هي اختلاف سنڌ جي قديم تاريخ بابت جديد علمي بحثن جو اهم حصو آهي.

سٿيا حاڪم □ سياسي وسعت

پنهور صاحب پنهنجي ڪتاب □ هڪ مفصل **چارٽ** ذريعي سٿيا حاڪمن جي سلسلي کي بيان ڪيو آهي. هن چارٽ موجب سٿين جو راڄ:

- سڄي سنڌو ماٿري
- موجوده سنڌ
- ڪڇ
- ڪاٺياواڙ
تائين پکڙيل هو.

ان مان ظاهر ٿئي ٿو ته ستين سنڌ کي صرف هڪ سرحدي علائقو نه، پر پنهنجي سياسي مرڪز مان هڪ بڻايو.

(پنهور، *پيرائتي سنڌ ڪٿا*، ص 125–126)

ستيا دور ۾ سنڌ جي حيثيت

ستيا دور ۾ سنڌ:

- اتر ۾ اولهه کان ايندڙ واپاري رستن جو اهم ڳانڊاپو هئي
- هندستان، ايران ۽ وچ ايشيا جي وچ ۾ ثقافتي پل جو ڪم ڪندي رهي
- مقامي قبيلن ۽ نون حڪمرانن جي وچ ۾ طاقت جي نئين ورڇ جو ميدان بڻجي

هي دور سنڌ جي تاريخ ۾ **سياسي لچڪ، ثقافتي ميل جول ۽ انتظامي تبديليءَ** جو زمانو هو.

تاريخي اهميت

ستيا دور جي اهميت هنن نڪتن ۾ نمايان ٿئي ٿي:

1. سنڌ ۾ موريا زوال کان پوءِ مرڪزي اقتدار جو قيام

2. وچ ايشيائي اثرن جو مقامي سماج داخل ٿيڻ
3. بعد ايندڙ پارٿين ڪشنن لاءِ سياسي بنياد جي تياري
4. سنڌ جي تاريخي تسلسل هڪ اهم عبوري دور جي حيثيت

نتيجو

تحقيقي جائزي مان اهو نتيجو نڪري ٿو ته سٿيا دور کي سنڌ جي تاريخ هڪ مختصر پر انتهائي اهم سياسي مرحلو سمجهڻ گهرجي. ايم. ايچ. پنهور جي تحقيق سٿين جي حيثيت کي واضح ڪري ٿي ليمبرڪ جي گڏيل نظرئي کان هٽي، سنڌ جي قديم تاريخ کي وڌيڪ گهراين سان سمجهڻ جو موقعو فراهم ڪري ٿي. سٿيا دور بنا ڪنهن شڪ جي، سنڌ جي تاريخي سڃاڻپ علائقائي اهميت کي نئين رخ ڏنو.

References

- Lambrick, H. T. (1973). *Sindh before the Muslim conquest*. Cambridge University Press.
- Panhwar, M. H. (1983). *Research papers on the ancient history of*

Sindh. Hyderabad: Sindh Development Studies Center.

- Panhwar, M. H. (n.d.). *Piraiti Sindh Katha* (pp. 125–126).
- *Cambridge History of India* (Scythian and Parthian Periods).

سنڌ ۽ پارٿيا حڪومت: هڪ تحقيقي جائزو

تعارف

سنڌ جي قديم تاريخ ۾ موريا، سٿيا ۽ پارٿيا دور بنيادي حيثيت رکن ٿا. انهن دورن ۾ سياسي تبديليون، واپاري سرگرميون ۽ ثقافتي سنگم سنڌ کي قديم دنيا جي اهم مرڪزن مان هڪ بڻايو. ايم. ايڇ. پنهور ۽ ڊاڪٽر ايڇ. ٽي. ليمبرڪ جهڙن مؤرخن جي تحقيق سان گڏ عالمي ماخذن جهڙوڪ *Periplus of the Erythraean Sea* ۽ جديد آثار قديمه جي نتيجن مان سنڌ جي پارٿيا دور بابت وڌيڪ تفصيل ملي ٿو.

پارٿيا دور جو پس منظر

- پارٿيا سلطنت (247 ق.م – 224 عيسوي) ايران مان اڀري ۽ روم سان مقابلي ۾ هڪ عالمي طاقت بڻجي.
- ان جي اثر هيٺ **انڊو-پارٿيا بادشاهي (19–226 عيسوي)** وجود ۾ آئي، جنهن جو اهم حڪمران گونڊوفيرس هو.
- سنڌو ماٿري، گندهارا ۽ آرڪوسيا هن سلطنت جو حصو بڻيا، جتي سياسي ۽ واپاري تبديليون آيون.

گونڊوفيرس جي حڪمراني

- گونڊوفيرس (Gondophares I) 19–46 عيسوي حڪمران رهيو.
- هن ٽيڪسيلا، گندهارا سنڌو ماٿريءَ تي سڌي حڪمراني ڪئي.
- سندس دور **گندهارا آرٽ ٻڌ ڌرم** کي واڌارو مليو، جيڪو هيلينسٽڪ، پارٿي هندستاني ثقافتن جي سنگم جو نتيجو هو.
- سڪن ڪتبن مان سندس حڪمراني جا ثبوت ملن ٿا، جيڪي سنڌ جي تاريخي تسلسل کي واضع ڪن ٿا.

باربريڪون بندرگاهه عالمي واپار

- باربريڪون (ڀنڀور) سنڌ جو اهم بندرگاهه هو، جيڪو روم، عرب هندستان جي واپار لاءِ مرڪزي حيثيت رکندو هو.
- *Periplus of the Erythraean Sea* باربريڪون کي هڪ اهم واپاري مرڪز طور بيان ڪيو ويو آهي.
- هتي کان **ڪپهه جا ڪپڙا، اناج، تِرن جو تيل مصالحا** برآمد ٿيندا هئا، جڏهن ته روم مان شيشي، ڌاتوون شراب درآمد ٿينديون هيون.
- مين نگر (مينا نگر) سنڌ جو واپاري مرڪز هو، جتان سوٽي ڪپڙا بيري گازا ڏانهن برآمد ٿيندا هئا.

معاشي ۽ ثقافتي اهميت

- سنڌ زرخيزيءَ سبب اناج، چانور، تِرن جو تيل ۽ ڪپهه جي پيداوار ۾ مشهور هئي.
- چوپائي مال جا وڏا ڌڻ ۽ مضبوط جسامت وارا ماڻهو پرڏيهي ماخذن ۾ بيان ڪيا ويا آهن.
- گندهارا آرٽ ۽ ٻڌ ڌرم جي واڌاري سان سنڌو ماٿري عالمي ثقافتي مرڪز بڻجي وئي.
- سڪندر اعظم جي حملي جا يادگار، قديم مندر ۽ فوجي چانوڻيون اڄ تائين موجود آهن، جيڪي سنڌ جي قدامت ۽ تهذيبي تسلسل جو ثبوت آهن.

نتيجو

- موريا دور ۾ سياسي استحڪام ۽ ٻڌ ڌرم جو پرچار ٿيو.
- سٿيا دور ۾ يوناني سلطنتن جو خاتمو ۽ نون قبيلن جي اڀار ٿيو.
- پارٿيا دور ۾ سنڌ عالمي واپار جو مرڪز بڻجي، باربريڪون جهڙا بندرگاهه روم ۽ عرب سان ڳنڍيا.
- عالمي ماخذن مان ثابت ٿئي ٿو ته سنڌ نه رڳو علائقائي سياست جو مرڪز هئي، پر قديم دنيا جي واپاري ۽ ثقافتي نيٽ ورڪ ۾ هڪ اهم ڪڙي طور سڃاتي ويندي هئي.

References

- Panhwar, M.H. *Piraiti Sindh Katha*, pp. 127–128.
- Lambrick, H.T. *Sindh: Before the Muslim Conquest*, pp. 189, 193, 197, 198, 201, 203.
- *Periplus of the Erythraean Sea* (1st century CE).
- Wikipedia: Gondophares, Indo-Parthian Kingdom, Barbarikon.
- Narain, A.K. *The Indo-Greeks*. Oxford, 1957.
- Dani, A.H. *History of Pakistan: Pakistan through Ages*. Islamabad, 1986.

سنڌ ۾ ڪُشان دور

هڪ تحقيقي مطالعو

تعارف

ڪُشان خاندان، جنهن کي بعض اوقات **’يوچي خاندان‘** ۽ ڪڏهن ڪڏهن **’هُن (Hun)‘** جي نالي سان پڻ ياد ڪيو ويندو آهي، پهرين صدي عيسويءَ ۾ ڏکڻ ايشيا ۾ اهم سياسي ۽ ثقافتي اثر رکندو هو۔ يوچي قوم 165 ق.م ڌاري چين جي ڪاسوا علائقي مان نڪرندي ترڪستان جي رستي کان بلخ، ڪابل، ۽ ڏکڻ ايشيا جي ڪجهه حصن تي قبضو ڪيو (جنت السنڌ، ص 47-48)۔

ڪُشان سلطنت جو دور مذهبي ۽ ثقافتي لحاظ کان به دلچسپ هو، ڇاڪاڻ ته انهن تمام جلد **ٻُڌ ڌرم** اختيار ڪيو ۽ ان کي پنهنجي سلطنت جي سرڪاري مذهب طور اپنائڻ شروع ڪيو۔

ڪُشان سلطنت جو قيام ۽ توسيع

سن 78ع ۾ يوچي راجا **ڪنشڪ** پنهنجي سلطنت کي وڌائي، جنهن ۾ شامل هئا:

- ڪشمير
- يارقند ۽ ڪاشغر

- قنڌار ۽ سنڌ
- نربدا ندي تائين جا علائقا

ايم. ايڇ پنهور مطابق، سنڌ ۾ ڪُشان دور جو عرصو **65ع کان 283ع** تائين رهيو (سنڌ جي واقعاتي لغت، انگريزي، ص 102-107)۔

ڪنشڪ يوچي قبيلن مان هڪ قبيلو هو، جيڪو پارٿين سان طويل جنگون ڪري انهن کي ختم ڪيو (سنڌ: مسلمانن جي فتح کان اڳ، ص 206)۔ سندس حڪمراني دوران چين کان ڪاشغر ۽ يارقند تائين ۽ اتر سنڌ جي ڳچ علائقن تي پڻ قبضو رهيو۔

سنڌ ۽ اُتر هندستان ۾ ڪُشان حڪمراني

ڪنشڪ جي راڄ کان پوءِ **هوويشڪ** ۽ **واسديو** حڪمران ٿيا، جيڪي ڪابل، ڪشمير ۽ جمنا جي ڪناري تي بادشاهي ڪندا رهيا۔ آر. ڊي. بئنرجي جي کوٽائن ۾ **موهن جي دڙي** ۽ **لاڙڪاڻي جي جهڪر دڙي** مان هوويشڪ ۽ واسديو جا سِڪا مليا، جن جو وڏي مقدار ۾ هجڻ ڪُشان دور ۾ انهن جي معاشي ۽ سياسي اثر جو ثبوت آهي (سنڌ: مسلمانن جي فتح کان اڳ، ص 206-209)۔

ڪنشڪ ۽ سندس وارثن جا قبضا اتر سنڌ ۾ ٻن صديون قائم رهيا، جيڪو سنڌ جي تاريخ ۾ ڪُشان دور جي اهميت کي ظاهر ڪري ٿو۔

ڪُشان سلطنت جو زوال ۽ ساڪا جو اُڀرڻ

ڪنشڪ جي مرڻ ڪانپوءِ، ٻي صدي عيسويءَ ۾ **ساڪا سردارن** وري اولهه هندستان ۾ شاهي حيثيت حاصل ڪئي۔ انهن لقبن ۾ 'ڪشتريه' ۽ 'مهاڪشتريه' شامل هئا، جيڪي مغربي والين جي نالي واري گهراڻي سان تعلق رکندا هئا (سنڌ: مسلمانن جي فتح کان اڳ، ص 210-211)۔

130ع ڌاري **چيستنه** مالوا جو حڪمران ٿيو، جڏهن ته سندس پوٽو **رودرادمن** به بادشاهي ڪري رهيو هو۔ رودرادمن جي حڪمراني دوران گجرات، مالوا، وچ ۾ ڏکڻ اولهه راجپوتانا، ڪاٺياواڙ، ڪڇ ۽ **سنڌو** ۽ **سؤوير** علائقن تي سندس حڪومت هئي۔

البته، هي صحيح طريقي سان معلوم ناهي ته لوئر سنڌ ڪيتري عرصي تائين ساڪا سردارن جي حڪمراني هيٺ رهيو، پر موجوده آثار ۽ سڪا انهن علائقن ۾ انهن جي اثر کي ظاهر ڪن ٿا۔

ثقافت، مذهبي اثرات ۽ آثار

ڪُشان دور ۾ سنڌ ۽ اتر هندستان ۾ ثقافتي، مذهبي ۽ اقتصادي سرگرميون تيز رهيون:

1. **مذهبي اثرات**: ڪُشان خاندان جي دور ۾ ٻُڌ ڌرم جو اثر وڌو، ۽ هن دور جا سِڪا هن حقيقت جا شاهڪار آهن۔

2. **اقتصادي سرگرميون**: سِڪائن جي وڏي مقدار مان اندازو ٿئي ٿو ته تجارتي سرگرميون وڏي سطح تي موجود هيون۔

3. **ثقافتي تبادلو**: چين کان ڪاشغر ۽ يارقند تائين ڪُشان سلطنت جا علائقا هجڻ ڪري ثقافتي تبادلي جا موقعا وڌا۔

نتيجو

ڪُشان خاندان سنڌ ۽ اتر هندستان ۾ هڪ مضبوط سياسي، فوجي ۽ ثقافتي اثر ڇڏيا۔ ڪنشڪ ۽ سندس وارثن جا قبضا، جنگيون ۽ سِڪا سنڌ جي تاريخ ۾ هڪ اهم دور جي نشاندهي ڪن ٿا۔ بعد ۾ ساڪا سردارن جو اُڀرڻ به علائقائي سياست ۾ مسلسل تبديلي جو سبب بڻيو۔ ڪُشان دور سنڌ جي قديم تاريخ ۽ ثقافت جو هڪ اهم باب آهي، جنهن جا آثار اڄ تائين موجود آهن۔

References

1. *Jannat al-Sindh*, pp. 47–48
2. M.H. Panhwar, *Sindh: A Chronological Dictionary*, pp. 102–107
3. *Sindh: Before the Muslim Conquest*, pp. 206–211

4. R.D. Banerji, *Excavations at Mohenjo-daro*

سنڌ ۾ ساساني دور

هڪ تحقيقي ۽ تاريخي جائزو

تعارف

ساساني خاندان ايران جي تاريخ جو هڪ عظيم ۽ سگهارو گهراڻو هو، جنهن 226ع کان 652ع تائين ايران تي حڪمراني ڪئي. هن گهراڻي جو باني **اردشير** هو، جڏهن ته آخري بادشاهه **يزدگرد ٽيون**

هو. سرپرسي سائيڪس جي راءِ موجب، هخامنشي حڪمرانن کان پوءِ ساساني بادشاهن ئي حقيقي معنيٰ ۾ ايراني قوم کي قومي سڃاڻپ ڏني، ملڪ کي جاگرافيائي وحدت بخشي، ۽ ننڍين رياستن بدران هڪ مضبوط ۽ پائدار بادشاهت قائم ڪئي.

(History of Persia, Vol. I, p. 391)

سنڌ ۾ ساساني بادشاهت جو لاڳاپو رڳو سفارتي نه، پر سياسي، فوجي ۽ ثقافتي نوعيت جو پڻ رهيو، جيڪو لڳ ڀڳ ٻن صدين تي پکڙيل نظر اچي ٿو.

سنڌ ۾ ساساني لاڳاپن جو تاريخي پس منظر

نامور محقق **ايم. ايڇ. پنهور** موجب، سنڌ ۾ ساساني بادشاهن جو تعلق **283ع کان 499ع** تائين رهيو. ان ريت سنڌ ۾ ساساني خاندان جو لاڳاپو ٻن صدين کان وڌيڪ عرصي تي محيط هو.
(سنڌ جي واقعاتي لغت، انگريزي)

مقبول بيگ بدخشاني پنهنجي ڪتاب *تاريخ ايران* (جلد اول) ۾ ساساني بادشاهن جي سنڌ و ماڻري ڏانهن پيش قدمي، هندستان سان سندن لاڳاپن ۽ سياسي حڪمت عمليءَ تي تفصيلي بحث ڪيو آهي.

اردشير، شاپور ۽ سنڌ

پروفيسر مقبول بيگ موجب، ساساني خاندان جي باني **اردشير** هندستان جي ڪُشان بادشاهه کان وفاداريءَ جي اعلان جو تقاضو ڪيو. هند جي حاڪم ايراني دربار ۾ سفير ۽ تحفا موڪليا، جنهن تي اردشير خوشيءَ جو اظهار ڪيو.

ساساني بادشاهه **شاپور اعظم (309–379ع)** ’هُن‘ (Hun) قبيلن کي شڪست ڏئي مطيع ڪيو. ان کان پوءِ هن هند ۽ سنڌ جي حاڪمن کان خراج جو مطالبو ڪيو. ٻنهي ملڪن سفير موڪلي اطاعت قبول ڪئي ۽ تحفا پيش ڪيا.
(تاريخ ايران، جلد اول)

بهرام گور ۽ سنڌ

ساساني بادشاهه **بهرام گور (420–440ع)** جي دور ۾ سنڌ ۽ ايران جا لاڳاپا وڌيڪ مضبوط ٿيا. بهرام گور هند (سنڌ) طرف لشڪرڪشي ڪئي، جتي سنڌ جي حاڪم سندس شاندار آجيان ڪئي. ان جو وڏو سبب اهو هو ته سنڌ ۽ هند ’هُن‘ قبيلن کان سخت تنگ هئا، جن کي بهرام گور شڪست ڏني.

هن دور ۾:

- مڪران جا ڪي علائقا ايران جي حوالي ڪيا ويا

- سنڌ جي راجا پنهنجي ڌيءَ جو رشتو بهرام گور سان ڪيو

(تاريخ ايران، جلد اول، ص 335، 336، 396، 417، 418)

ڊاڪٽر لئمبرڪ جي راءِ

ڊاڪٽر **ايڇ. ٽي. لئمبرڪ** ساساني خاندان ۽ سنڌ جي لاڳاپن تي گهڻ رخي تجزيو ڪيو آهي. سندس راءِ موجب:

- **اردشير ۽ بهرام ثاني (275–282ع)** سنڌ طرف پيش قدمي ڪئي
- خراج وصول ڪيو ويو
- سنڌ جا ڪي علائقا سڌيءَ طرح ايران جي ماتحت رهيا

ليمبرڪ موجب، سنڌ جو علائقو لڳ ڀڳ چوٿين صدي عيسويءَ جي وچ تائين ايران جي اثر هيٺ رهيو.
(سنڌ: مسلمانن جي فتح کان اڳ، ص 209–212)

آثار قديمه ۾ ساساني اثر

ليمبرڪ ۾ پين محققن موجب، پنجين صدي عيسويءَ جي پهرئين اڌ ۾ اتر-اولهه هندستان ۽ سنڌ تي وري ايراني اثر غالب ٿيو. ان جا ثبوت هي آهن:

1. **جُهڪر دڙي** مان مليل ٺڪر جا ٿانوَ، جن تي ٺيل چٽسالي ساساني فن سان مشابهت رکي ٿي
2. لاڙڪاڻي پرسان مليل **سون جا ساساني سِڪا**، جيڪي خاص سنڌ لاءِ ٺهيل نظر اچن ٿا
3. اهي سِڪا ٻئي ڪنهن به علائقي مان ناهن مليا

(ليمبرڪ، ص 211–214)

نوشيروان عادل ۽ سنڌ

ساساني خاندان جو آخري عظيم بادشاهه **خسرو اول نوشيروان عادل (531–578ع)** هو. سندس دور ۾ سنڌ تي ايراني حاڪميت جا واضح آثار ملن ٿا.

هڪ روايت موجب، نوشيروان خود سنڌ (هند) آيو هو. ليمبرڪ لکي ٿو ته:

“سنڌو درياهه جي ڪناري ٻن ميلن تائين گهوڙا، هاٿي، قيمتي ڪپڙا ۽ سِڪا نظر اچي رهيا هئا. وڏن ماڻهن وفاداريءَ سان شاهه جي آڏو پيش ٿي اطاعت ڪئي.”
(ص 217)

ليمبرڪ جو خيال آهي ته **راءِ گهراڻي** جي شروعات شايد نوشيروان جي ڏن پروءَ طور ٿي هجي.

سنڌ جي نيم خودمختياري

راورٽي لکي ٿو ته:

“سنڌ سڌيءَ طرح ايران جي ماتحت نه هئي، پر هتان جا حاڪم شاهه ايران جي بالادستي مڃيندا هئا ۽ نالي ماتر ڏن ڏيندا هئا.”
(ليمبرڪ، ص 217–218)

ثقافتي، لساني ۽ تعميري اثر

ساساني دور ۾ سنڌ تي هيٺيان اثر پيا:

- ايراني ٻولي ۽ لکت جا اثر
- مذهبي ۽ فڪري لاڙا
- فن تعمير ۽ شهري منصوبابندي

رني ڪوٽ (ضلعي ڄام شورو) بابت ڪيترن عالمن، جهڙوڪ **سائين جي. ايم. سيد، ڪرنل رشيد** ۽ ٻين جو خيال آهي ته ان جي تعمير ساساني دور سان لاڳاپيل ٿي سگهي ٿي، جيتوڻيڪ هن بابت اختلاف موجود آهن.

نتيجو

ساساني دور ۾ سنڌ ۽ ايران جا لاڳاپا سياسي، فوجي، ثقافتي ۽ تهذيبي نوعيت جا هئا. ساساني بادشاهن جي اثر هيٺ سنڌ رڳو هڪ سرحدي علائقو نه، پر هڪ اهم حڪمت عمليءَ وارو خطو رهيو. آثار قديمه، سڪا، فن تعمير ۽ تاريخي حوالا ثابت ڪن ٿا ته سنڌ تي ساساني تهذيب جا گهرا نقش موجود هئا، جيڪي اڄ به تحقيق لاءِ اهم مواد مهيا ڪن ٿا.

References

1. Sir Percy Sykes, *History of Persia*, Vol. I, p. 391
2. M.H. Panhwar, *Sindh: A Chronological Dictionary*, English
3. Maqbool Beg Badakhshani, *History of Iran*, Vol. I
4. H.T. Lambrick, *Sindh: Before the Muslim Conquest*, pp. 209–218
5. Raverty, cited in Lambrick

سنڌ ۾ راءِ خاندان جي حڪومت

تعارف

ساساني بادشاهت جي ڪمزوري ۽ سنڌ کان سندن تدريجي دوري، سنڌو ماٿريءَ ۾ هڪ ڏيهي ۽ مقامي حڪمران خاندان جي اڀرڻ لاءِ سازگار

حالتون پيدا ڪيون. جيتوڻيڪ ساسانين لڳ ڀڳ ٻن صدين تائين سنڌ تي وقت بوقت حملا ڪيا، ڦرلٽ ڪئي ۽ سياسي دٻاءُ وڌو، پر ان سڄي عرصي ۾ به سنڌ جي مقامي اقتدار جو ڌاڳو گهڻو ڪري هتان جي ماڻهن جي هٿن ۾ رهيو. اهڙي تاريخي پس منظر مان **راءِ خاندان** جي حڪومت جنم ورتو، جيڪا اسلام کان اڳ سنڌ جي آخري وڏي ڏيهي بادشاهت هئي.

راءِ خاندان جي نسلي سڃاڻپ

مؤرخن موجب، اسلام کان اڳ ننڍي کنڊ جا ماڻهو نسلي لحاظ کان ٻن وڏن گروهن ۾ ورهايل هئا:

1. **سورج ونسي**
2. **چندر ونسي**

راءِ خاندان جو تعلق **چندر ونسي** نسل سان هو. چندر ونسي حڪمرانن دڪن، گجرات، سنڌ، بلوچستان، زابلستان ۽ ڪابل تائين حڪومتون قائم ڪيون هيون. چندر ونسي خاندانن مان **’يادو‘** سنڌ جا حڪمران هئا، جن کي تاريخ ۾ **’راءِ‘** جي لقب سان ياد ڪيو ويو آهي.
(جنت السنڌ، ص 69)

ڪجهه مؤرخن جو خيال آهي ته راءِ خاندان سنڌ جا **سما** هئا.

تاريخي ذريعن جي کوٽ ۽ اختلاف

راءِ خاندان جي زماني بابت مؤرخن ۾ واضح اختلاف موجود آهي.

- ايليٽ (Elliot)، جنهن اوڻيهين صديءَ ۾ هند ۽ سنڌ جي ڏيهي ماخذن جي بنياد تي تاريخ مرتب ڪئي، راءِ خاندان بابت خاموش آهي.
- رچرڊ برٽن لکي ٿو ته مسلمانن جي فتح کان اڳ سنڌ جي تاريخ گهڻو ڪري ڏند ڪٿائن تي ٻڌل آهي، سواءِ ڪجهه جزوي واقعن جي.

برٽن موجب، مسلم مؤرخن جي روايتن مطابق، راءِ گهراڻي جي **پنجن حاڪمن** الور (اروڙ) مان لڳ ڀڳ **140 ورهيه** سک ۽ سلامتيءَ سان حڪومت ڪئي. ستين صدي عيسويءَ ۾ آخري راءِ، **راءِ سهاسي ٻيو**، بنا اولاد فوت ٿيو ۽ سندس راڻي اقتدار چچ حوالي ڪيو.
(سنڌ ۽ سنڌو ماٿريءَ ۾ وسندڙ قومون، ص 13–14)

راءِ خاندان بابت اهم ماخذ

چچ نامو

سنڌ بابت پهريون منظم تاريخي ڪتاب **’چچ نامو‘** آهي، جيڪو علي بن حامد ڪوفي لکيو. هن ڪتاب ۾ راءِ گهراڻي جي ٽن راجائن جو ذڪر آهي:

- راءِ ساهسي (اول)
- راءِ سهيرس (ٻيو)
- راءِ ساهسي (ٻيو)

چچ نامي موجب، سندن تختگاهه **اروڙ (الور)** هو، جيڪو سنڌو درياهه جي ڪناري تي هڪ سهڻو ۽ خوشحال شهر هو.
(چچ نامو، سنڌي، ص 21–24)

تحفة الڪرام

مير علي شير قانع ٺٽوي پنهنجي ڪتاب **تحفة الڪرام** ۾ راءِ خاندان جي پنجن بادشاهن جا نالا ڏنا آهن:

1. راءِ ديوائج (ڏياچ)
2. راءِ سهيرس (اول)
3. راءِ ساهسي (اول)
4. راءِ سهيرس (ٻيو)
5. راءِ ساهسي (ٻيو)
(تحفة الڪرام، سنڌي، ص 9–10)

اڄ محققن ۾ ان ڳالهه تي اتفاق آهي ته راءِ خاندان جا پنج ئي بادشاهه سنڌ تي حڪمران رهيا.

راءِ خاندان جي دور حڪومت بابت جديد تحقيق

مختلف محققن جا رايا هي آهن:

- مولائي شيدائي: 450ع – 662ع
- ٻي راءِ (ساڳيو مصنف): 450ع – 643ع
- ايم. ايڇ. پنهور: 500ع – 640ع
- ڊاڪٽر ايڇ. ٽي. لئمبرڪ: **550ع – 644ع**

ڊاڪٽر لئمبرڪ جي راءِ وڌيڪ منطقي لڳي ٿي، ڇاڪاڻ ته هو راءِ خاندان کي ساساني بادشاهه **نوشيروان عادل (531–579ع)** جو شروعاتي ڏن ڀرو سمجهي ٿو، جنهن بعد ساساني ڪمزوريءَ سبب راءِ خاندان خودمختياري اختيار ڪئي.
(سنڌ: مسلمانن جي فتح کان اڳ)

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي تحقيق موجب، آخري راءِ **32هه / 652ع** ۾ فوت ٿيو، جنهن کان پوءِ برهمڻ خاندان اقتدار ۾ آيو.
(ممتاز مرزا: سنڌ صدين کان، ص 453)

ان حساب سان راءِ خاندان لڳ ڀڳ **102 سال** سنڌ تي حڪمراني ڪئي.

تختگاهه اروڙ ۾ سلطنت جو ڍانچو

راءِ خاندان جو تختگاهه **اروڙ** هو، جيڪو روهڙيءَ جي ڏکڻ-اوڀر ۾ سنڌو درياهه جي ڪناري تي آباد

هو. چچ نامي مطابق، اروڙ هڪ عاليشان شهر هو، جتي ماڙيون، باغ، نهرون، چراگاهه ۽ گلڪاريون هيون.
(چچ نامو، ص 21)

راءِ سلطنت جون حدون:

- اوپر/اتر: ڪشمير
- اولهه: مڪران
- ڏکڻ: سمنڊ ۽ ديبل
- اتر/اولهه: ڪردن جا جبل ۽ ڪيڪانان

انتظامي طرح ملڪ کي چئن پرڳڻن ۾ ورهايو ويو:

1. برهمڻ آباد
2. سيوستان (سيوهڻ)
3. اسڪلنده (اُچ)
4. ملتان
(چچ نامو، ص 21–23)

راءِ خاندان جا حڪمران

راءِ ديوائج (ڏياچ)

راءِ خاندان جو پهريون بادشاهه، جنهن لڳ ڀڳ 550ع ڌاري حڪومت شروع ڪئي. ساساني ڪمزوريءَ جو فائدو وٺي سلطنت کي وڌايائين. مير قانع موجب، هو عاليشان، انصاف پسند ۽ سمورن هندستاني بادشاهن وٽ معزز هو.
(تحفة الڪرام، ص 9)

راءِ سهيرس (اول)

ٻيو بادشاهه، جنهن والد جي نقش قدم تي حڪومت ڪئي. سندس دور بابت گهڻي ڄاڻ نه ملي ٿي.
(تحفة الڪرام، ص 9–10)

راءِ ساهسي (اول)

ٽيون بادشاهه، جنهن اروڙ ۾ شان سان حڪومت ڪئي. انتظام ۽ روايتون برقرار رکيائين.
(تحفة الڪرام، ص 10)

راءِ سهيرس (ٻيو)

چوٿون بادشاهه، عادل، بهادر ۽ فوجي تياريءَ تي زور ڏيندڙ حاڪم. نيمروز (سيستان) جي حاڪم سان جنگ ڪندي شهيد ٿيو.
(چچ نامو، ص 23)

جديد تحقيق موجب، هي واقعو **626ع / 4هه** ۾ پيش آيو.
(ممتاز مرزا، سنڌ صدين کان)

راءِ ساهسي (ٻيو)

آخري راءِ بادشاهه. پيءُ جي شهادت کان پوءِ حڪومت سنڀالي. سندس دور ۾ سنڌ وڏيڪ مضبوط ٿي. هن دور ۾ **سنڌو سنبت** ڪئلينڊر جاري ٿيو.
(چچ نامو، ص 24)

راءِ خاندان جو خاتمو

راءِ ساهسي (ٻئي) جي دور ۾ درٻاري برهمڻ **چچ** آهستي آهستي اقتدار ۾ اثر رسوخ حاصل ڪيو. راڻي سونهن ديويءَ جي تعاون سان، راءِ ساهسي جي وفات تي چچ اقتدار حاصل ڪري ورتو ۽ اهڙي طرح راءِ خاندان جو خاتمو ٿيو.
(تحفة الڪرام، ص 11–12)

نتيجو

راءِ خاندان سنڌ جي تاريخ ۾ هڪ انتهائي اهم ڏيهي حڪمران گهراڻو هو، جنهن:

- سنڌ کي سياسي وحدت بخشي
- مضبوط انتظامي نظام قائم ڪيو
- ٻڌ ڌرم کي سرڪاري سرپرستي ڏني

چچ جي اقتدار سان ٻڌ ڌرم جو زوال ۽ هندو ڌرم جو زور شروع ٿيو. راءِ خاندان، اسلام کان اڳ سنڌ

جي آخري قومي بادشاهت طور تاريخ ۾ هميشه ياد رکيو ويندو.

References

1. Ali bin Hamid Kufi, *Chach Nama*, Sindhi translation
2. Mir Ali Sher Qan‘ai, *Tuhfat al-Kiram*
3. Molai Shidayi, *Jannat al-Sindh*
4. H.T. Lambrick, *Sindh: Before the Muslim Conquest*
5. M.H. Panhwar, *Sindh: A Chronological Dictionary*
6. Mumtaz Mirza, *Sindh for Centuries*

سنڌ تي برهمڻ حڪمراني: هڪ تحقيقي جائزو

خلاصو

هي ريسرچ پيپر سنڌ تي برهمڻ گهراڻي جي حڪمراني (642ع – 712ع) جو تفصيلي جائزو

پيش ڪري ٿو. هن دور □ سياسي استحڪام، مذهبي پاليسين □ انتظامي ڍانچي □ اهم تبديليون آيون. چچ جي اقتدار □ اچڻ سان برهمڻ گهراڻي جو بنياد پيو، جنهن بعد سنڌ □ برهمڻزم کي سرڪاري سرپرستي ملي. هن تحقيق □ چچ، چندر □ راجا ڏاهر جي حڪمراني جو جائزو ورتو ويو آهي. خاص طور تي راجا ڏاهر جي دور □ عربن سان ٿيندڙ جنگين □ محمد بن قاسم جي ڪامياب حملي (712ع) کي تفصيل سان بيان ڪيو ويو آهي. تحقيق مان ظاهر ٿئي ٿو ته مذهبي ورهاست، سياسي ڪمزوري، سماجي اختلاف □ خارجي فوجي دٻاءُ برهمڻ گهراڻي جي زوال جا اهم سبب هئا.

تعارف

سنڌ جي تاريخ □ برهمڻ گهراڻي جو دور هڪ اهم عبوري مرحلو آهي، جيڪو راءِ گهراڻي کان پوءِ شروع ٿيو □ عربن جي فتح تائين جاري رهيو. هن دور □ سنڌ نه صرف سياسي طور منظم ٿي، پر مذهبي پاليسين جي ڪري سماجي ڍانچي □ به تبديليون آيون (Kufi, trans., n.d.; Quddusi, 2004).

تاريخي پس منظر

- برهمڻ گهراڻي جو بنياد **چچ آف اروڙ** وڌو، جيڪو راءِ سهاسي ثاني جي درٻار □ وزير

هو. سهاسي جي وفات کان پوءِ، چچ سندس بيواهه سان شادي ڪري تخت تي ويٺو ۽ راءِ گهراڻي کي ختم ڪري نئون حڪمران بڻيو (Kufi, trans., n.d.).

- چچ پنهنجي حڪمت عملي سان مقامي سردارن کي شڪست ڏئي، اروڙ کي مضبوط ڪيو ۽ پنجاب، بلوچستان ۽ ملتان تائين اثر وڌايو (Rashdi, 1971).

سياسي ڍانچو ۽ حڪمراني

- **چچ (642–671ع):** انتظامي ڍانچي کي منظم ڪيو، فوجي طاقت وڌائي ۽ سرحدي علائقن تي ڪنٽرول قائم ڪيو.
- **چندر (671–679ع):** استحڪام برقرار رکيو، پر گهڻو سياسي اثر نه وڌائي سگهيو.
- **راجا ڏاهر (695–712ع):** آخري حڪمران، جنهن جي دور ۾ عربن سان تڪرار وڌيا ۽ مقامي بغاوتون وڌيون (Hitti, 2002).

مذهبي پاليسيون

- **ٻڌ ڌرم جي زوال:** راءِ گهراڻي جي دور ۾ ٻڌ ڌرم کي سرڪاري سرپرستي هئي، پر برهمڻ گهراڻي ۾ ان جو اثر گهٽجي ويو.
- **برهمڻزم جي سرپرستي:** برهمڻزم کي رياستي سطح تي فروغ مليو، جنهن سبب سماجي ورهاست وڌي ۽ سياسي ڪمزوري

پيدا ٿي (Pathan, n.d.; Quddusi,
2004).

راجا ڏاهر جي حڪمراني

راجا ڏاهر جي دور □ عربن سان تڪرار وڌيا. هن جي حڪمراني □ مقامي اختلاف، جٽ قبيلن جي بغاوت □ مذهبي ورهاست وڌي وئي. ڏاهر جي حڪمت عملي باوجود، عربن جي فوجي طاقت □ منظم حڪمت عملي کي روڪڻ مشڪل ٿي پيو (Hitti, 2002).

عربن جون ڪاهون □ زوال

- عربن جي ڪاهه جو هڪ سبب سنڌ جي سامونڊي ڪناري تي بحري قزاقن جو حملو هو، جنهن □ سري لنڪا کان خليفي ڏانهن ويندڙ تحفا لٽجي ويا.
- محمد بن قاسم (711–712ع) هڪ منظم فوجي مهم هلائي، جنهن □ اروڙ □ ديبل تي وڏيون جنگيون ٿيون.
- **جنگ اروڙ (712ع):** راجا ڏاهر قتل ٿي ويو □ سنڌ اموي خلافت جو حصو بڻجي وئي (Kufi, trans., n.d.; Hitti, 2002).

زوال جا سبب

1. مذهبي پاليسين سبب سماجي ورهاست.
2. سياسي عدم استحڪام ۽ ڪمزور قيادت.
3. عربن جي فوجي حڪمت عملي ۽ ٽيڪنالاجي برتري.
4. مقامي اختلاف ۽ بغاوتون.
5. ساموندي واپار تي عربن جو ڪنٽرول، جنهن سان اقتصادي دٻاءُ وڌيو.

نتيجو

برهمڻ گهراڻو سنڌ جي تاريخ ۾ هڪ اهم دور جي نمائندگي ڪري ٿو. هن دور جي زوال سان سنڌ ۾ اسلامي دور جي شروعات ٿي، جنهن علائقي جي سياسي، مذهبي ۽ ثقافتي تاريخ کي نئون رخ ڏنو.

References

- Hitti, P. K. (2002). *History of the Arabs*. London: Macmillan.
- Kufi, A. (Trans.). (n.d.). *Chach Nama*.
- Pathan, M. H. (n.d.). *Arab Rule in Sindh*.
- Quddusi, I. H. (2004). *Tarikh-e-Sindh* (Vol. 1). Lahore: Urdu Science Board.

- Rashdi, H. D. (1971). *Tuhfat al-Kiram*. Hyderabad: Sindhi Adabi Board.
- Eaton, R. M. (1993). *The Rise of Islam and the Bengal Frontier, 1204–1760*. Berkeley: University of California Press.
- MacLean, D. (1989). *Religion and Society in Arab Sind*. Leiden: Brill.

چا سنڌي سمنڊ جو منهن ڏسڻ به مڪروهه سمجهندا هيا؟

ڪجهه وقت اڳ سنڌ جي فن، ادب ۽ ثقافت جي واڌ ويجهه ۽ ترقي لاءِ ڪراچي ۾ قائم ڪيل هڪ اداري جي سربراهه سنڌي ماڻهن تي ٽوڪ ۽ چٿر ڪندي چيو هو ته ”سنڌين ڪي سمنڊ به ڏٺل ڪونه هيو. هو ڄامشوري کان اڳتي نڪتا ئي نه هيا. هنن کي خبر ئي نه هئي ته سنڌ ڪراچي تائين آهي.“ سنڌين خلاف اها نفرت ڪا هاڻي پئدا نه ٿي آهي. پر پاڪستان ٺهڻ کان وٺي هڪ قبضاگير ٽولو سنڌي ماڻهن خلاف زهر اوڳاڇي رهيو آهي. اڄ کان 38 سال اڳ پنجاب جي اڳوڻي وڏي وزير ۽ پي پي جي اڳواڻ حنيف رامي سنڌين خلاف نفرت اوڳاڇڻ لاءِ هڪ ڪتاب ”پنجاب ڪا مقدما“ لکيو هو، جنهن ۾ رامي صاحب، سنڌين جي سول ملازمتن کان پري رهڻ لاءِ هڪ ٺهيل ٺڪيل جواز پيش ڪندي ڪتاب جي صفحي 33 تي لکيو هو ته، ”جيڪڏهن ڪنهن سنڌي مسلمان جي بدلي پنهنجي ڳوٺ کان ٻئي ڳوٺ تائين ٿي ويندي هئي ته ان جي گهر ۾ باقاعدي ڪهرام مچي ويندو هو ۽ سمجهيو ويندو هو ته هو پرديس وڃي رهيو آهي. سنڌي عقيدي جي حد تائين قائل هيا ته دريا کي پار ڪرڻ ۽ سمنڊ جو سفر اختيار ڪرڻ انهن لاءِ مبارڪ ثابت

نه ٿيندو.“ سنڌ کان نفرت ڪندڙ هن ٽولي جي
دانائي جو چيهه ته ڏسو. جنهن قوم جا ٻيڙا ۾
غوراب اڄ کان 5 هزار سال اڳ سنڌو تهذيب واري
دور ۾ وڃي عراق ۾ مصر پهتا، جنهن قوم جو
صدين کان واپار ئي درياهي ۾ ساموندي رستن
ذريعي دنيا جي ڏورانهن ڏيهن سان هلندڙ هو، جنهن
قوم جا سنڌ ورڪي سمنڊ لتاڙي، يورپي قومن جي
عروج ۾ اچڻ کان اڳ سڄي دنيا جي واپار تي
قابض هئا، جتان جي ماڻهن جو اڄ به دنيا جي ڪنڊ
ڪڙڇ ۾ واپار هلندڙ آهي، سي رات وچ ۾ اهڙا
بدلجي ويا جو هنن لاءِ درياهه ۾ سمنڊ جو منهن
ڏسڻ به مڪروهه ٿي ويو. اسان رامي صاحب کي
اهڙي رڪارڊ قائم ڪندڙ ڪوڙ تي مبارڪ ڏيون ٿا.

اسان جي سنڌي ٻوليءَ ۾ اڄ به لفظ ميربحر
ان ڳالهه جو شاهد آهي ته سنڌ جا ماڻهو بحر يعني
سمنڊ جا مير هئا، ان جا بي تاج بادشاهه هئا. شاهه
لطيف جو سر ساموندي هڪ خواب يا هوائي
افسانو ڪونه آهي. جيڪو شاهه صاحب سمنڊ
ڏسڻ بغير ان کان سوين ميل پري ويهي لکيو
هجي. شاهه لطيف پنهنجي رسالي ۾ جن ناکئن
کي، جن مهاڻن کي ڳايو آهي، جن جهازين جو
اوسيئڙو ڪندڙ زالن کي ڳايو آهي، سي ڇا اسان
هنن اجب لوڪن جي ديس مان هاءِ جيڪ ڪري
هتي آندا هئا. جيڪو الزام هنن صاحبن، اسان
سنڌين تي مڙهيو آهي، جيڪڏهن اهو پنهنجي يو
پي، سي پي يا پنجاب تي مڙهين ها، جن جون جي
سرحدون سمنڊ جي سيڪ کان به آجيون آهي ته
ڪجهه نه ڪجهه حقيقت کي ويجهو لڳي ها.

ڪتاب “پنجاب کا مقدما”جي صفحي 33
تي حنيف رامي صاحب، سنڌي ماڻهن کي ڪم

چور، سست، ڪاهل ۽ جاهل ڄاڻائيندي، پنهنجي هم زبان قبضاگيرن جي ثنا جا گيت ڳائيندي، پنهنجي دل کي بهلائڻ لاءِ ۽ پنهنجي دل جي چور کي ڪوڙي تسلي ڏيڻ لاءِ لکي ٿو ته، ”پنجابين هر ميدان ۾ ترقي ان لاءِ ڪئي جو هو هر جڳهه تي رزق ڪمائڻ لاءِ تيار، مشڪل ڪان مشڪل ڪم ڪرڻ لاءِ تيار ۽ هر طرح جي ڏکئي هنڌ تي ۽ هر ڪم ۾ آڏو ايندڙ مشڪلاتن سان منهن ڏيندڙ هئا. پنجابين نه صرف پنهنجي صوبي ۾ زراعت کي ترقي ڏني، پر سنڌ ۽ بلوچستان ۾ وڃي اتي جي ڪنوارن ڪيتن ۾ هر جوٽيا.“

هن منافق ٽولي جي تاريخ سان بيهودي مذاق ڏسو، جو جنهن قوم ان وقت اناج پوکڻ جي شروعات ڪئي، جڏهن اجا دنيا ۾ پوکي رهي جو ڪم انسان جي تصور ۾ به نه هو. جنهن وقت اجا ٻيون قومون ترقي جي ٻالڪپڻ ۾ هيون ته ان وقت سنڌ جي ماڻهن اڄ کان 5 هزار سال پهريان هتي اناج اپائڻ شروع ڪيا. ڦيٿي جي ايجاد ڪئي، هر ٺاهيا، ڍڳن ۽ گهوڙن کان ٻنين کيڙڻ جو ڪم ورتو. دنيا کي پهريون ڀيرو ڪپهه کان متعارف ڪرايو. سي سنڌي اوچتو اهڙا نڪما ۽ سست ٿي ويا جو اسان جي پاڙيسرين کي اسان تي رحم اچي ويو ۽ هنن هتي اچي، اسان جي اجڙيل ڪيتن کي آباد ڪري اسان کي فاقاڪشين کان بچايو. شايد حنيف رامي سميت هنن ٽولي يا تاريخ جو مطالعو نه ڪيو آهي، يا ڄاڻي واڻي حقيقتن کي مسخ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. اسان هنن صاحبن کي عرض ڪنداسين ته قبلا هن وقت علم، ادب، سائنسي ۽ تاريخي ڄاڻ جو ڦهلاءُ ايترو ته وسيع ٿي چڪو آهي

جو ڪوبه ماڻهو ڪيڏي به ڪوشش ڪندي، حقيقتن کي ٽوڙي مروڙي نه ٿو سگهي.

هر ماڻهو ڄاڻي ٿو ته سنڌ هڪ زرعي ملڪ آهي ۾ هتان جي ماڻهن جو گذر معاش گهڻو ڪري زراعت تي آهي. هتان جا ماڻهو هزارين سالن کان سنڌ کي زرعي ميدان ۾ اڳيرو رکندا آيا آهن. هتي ڪڏهن به اناج جو ڏڪر ڪونه پيو آهي. هتي جي ماڻهن مشيني دور کان گهڻو اڳ سنڌو درياهه مان نهرون ۾ واهه کوٽي فصل ڪيا ۾ جتي واهن رستي پاڻي پهچي نه ٿي سگهيو، جيئن ڪوهستان ۾ ٿر وارن علائقن ۾ ته اتي برسات جو پاڻي تلائن ۾ گڏ ڪري، ان رستي اتي جي زمينن کي به پوک لائق بڻايو ويو. اڄ به سنڌ ڌرتي جي سيني تي لهرائيندڙ فصل اسان جي محنت ڪش سنڌي هارين جي ساک کي چار چنڊ لڳايو بيٺا آهن. اهڙن جفاڪش ۾ محنتي ماڻهن کي منافقن جو هي ٽولو هڪ ئي فتوى سان ڪاهل، سست ۾ نڪمو بڻائي نه ٿي سگهي. هن ٽولي جو سنڌين مٿان ٺورو ٺڦڻ ته جيڪڏهن سنڌ ۾ سندن هي ٽولو نه اچي ها ته اصل ۾ سنڌ پڙپانگ لڳي پئي هجي ها. هتي ڪنگ پيا رڙن ها. سنڌ جون زمينون جيڪي هاڻي سدا ساويون آهن، اتي واري پئي اڏامي ها. سنڌ جا ماڻهو اهڙي حال کي وڃي رسن ها جو گهر گهاٽ ڇڏي وڃي وڻن تي آکيرا ناهي رهن ها. اسان کي هن منافقي ٽولي جي اها مذاق ڪيڏي نه بيهودي لڳي ٿي.

حنيف رامي ۾ سندس ٽولي جا جيڪي اسان تي احسان آهن، سي پلا اسان ڪيئن ٿا وساري سگهون! رامي صاحب ۾ ان جي هم قوم جا اڄا ڀيا احسان ڪهڙا ڳائجن جو جڏهن اڄا سندس قوم جا

ماڻهو اسان جي ڌرتي تي ڪونه پهتا هئا ته سنڌ □ ايڏو ته سڪر □ خوشحالي هئي، سنڌي ماڻهو ايترا ته مالوند □ پاڳوان هئا جو کير مکڻ به ڪونه وڪڻندا هئا □ ان کي وڪڻڻ پنهنجي لاءِ عيب سمجهندا هئا. پر جڏهن هي اسان جا پائر اسان کي ترقي ڪرائڻ لاءِ هتي پهتا ته سنڌي ماڻهو ايترو ته معاشي طور تي بدحال ٿي ويا، جو نه صرف هنن کير مکڻ وڪڻڻ شروع ڪيو پر آخر □ انهن جا معصوم ٻچا پنهنجي پيٽ جي باهه جهڪي ڪرڻ لاءِ نٽهڻ اُس □ پاڻي وڪڻڻ تي مجبور ٿي پيا. اڄ به اوهان ڪراچي کان نيشنل هاءِ وي رستي سفر ڪندا ته بسن جي اسٽاپن تي سنڌي قوم جا ٻچا جيڪي اسڪول □ هجڻ گهرجن، سي پاڻي وڪڻندي نظر ايندا. اهي سڀ احسان سنڌ تي هن منافق ٽولي جا آهن.

سنڌ ۽ سمنڊ: تاريخي حقيقتون ۽ سنڌين خلاف پروپيگنڊا جو تنقيدي جائزو

هي مقالو سنڌين بابت ان بي بنياد دعويٰ جو تنقيدي جائزو پيش ڪري ٿو ته سنڌي ماڻهن لاءِ سمنڊ ڏسڻ يا درياهه لتاڙڻ ”مڪروه“ هو. اهڙي الزام جو ذڪر حنيف رامي جي ڪتاب *پنجاب ڪا مقدما* (1987) ۾ ملي ٿو. مقالي ۾ سنڌو تهذيب جي سامونڊي واپار، سنڌي واپارين جي عالمي ڪردار، شاهه لطيف ڀٽائي جي رسالي ۾ سمنڊ سان لاڳاپيل حوالن ۽ سنڌ جي زراعت جي تاريخي اهميت جو جائزو وٺندي اهو ثابت ڪيو ويو آهي ته سنڌ جا ماڻهو درياهن ۽ سمنڊ سان صديون لاڳاپيل رهيا آهن. نتيجي طور، اهڙي پروپيگنڊا سياسي ۽ لساني برتريءَ جي بنياد تي ڪئي وئي آهي، جنهن جو مقصد سنڌ جي تاريخي ۽ ثقافتي برتري کي مسخ ڪرڻ هو.

Introduction

سنڌ خلاف تاريخي طور تي مختلف وقتن تي غلط پروپيگنڊا ڪئي وئي آهي. خاص طور تي، پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ هڪ مخصوص ٽولو سنڌين کي ڪمچور، سست ۽ سمنڊ کان اڻڄاڻ ثابت ڪرڻ

جي ڪوشش ڪندو رهيو. حنيف رامي پنهنجي ڪتاب *پنجاب کا مقدما* (1987) ۾ دعويٰ ڪئي ته سنڌي ماڻهن لاءِ سمنڊ ڏسڻ مڪروه هو. هي مقالو اهڙي دعويٰ جي تاريخي ۽ تنقيدي چنڊڇاڻ ڪندو.

Historical Background of Sindh and Maritime Connections

- سنڌو تهذيب (2500 BCE) دوران ئي سنڌ جا ٻيڙا عراق ۽ مصر تائين ويندا هئا.
- سنڌ جا واپاري صديون اڳ ئي عرب، آفريڪا ۽ ڏکڻ اوڀر ايشيا ۾ پنهنجو اثر رسوخ قائم ڪري چڪا هئا.
- ”ميربحر“ ۽ ”غوراب“ جهڙا سنڌي اصطلاح سامونڊي ثقافت جا ثبوت آهن.

Shah Latif’s Testimony

- شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي رسالي ۾ ”سر سامونڊي“ سنڌ جي مهاڻن، ناکئن ۽ جهازن جو ذڪر موجود آهي.
- ڀٽائي جي شاعري سامونڊي زندگيءَ سان سنڌي ماڻهن جي گهري وابستگيءَ جو ثبوت آهي.

Sindh as an Agricultural and Trade Hub

- سنڌ دنيا کي زراعت، کپهه ۽ واهن ذريعي آبپاشيءَ سان متعارف ڪرايو.
- سنڌ ۾ تاريخي طور ڪڏهن به ڏڪر جي صورتحال پيدا نه ٿي.
- سنڌو درياهه مان ڪوٽيل واهن ۽ تلائن ذريعي ڪوهستان ۽ ٿر ۾ به پوک ڪئي ويندي هئي.

Critique of Propaganda in *Punjab Ka Muqaddama*

- حنيف رامي سنڌين کي ”ڪمچور ۽ سست“ سڏيو، جڏهن ته حقيقت ان جي ابتڙ آهي.
- سنڌ جي سامونڊي واپار ۽ زراعت جي تاريخ کي ڄاڻي واڻي نظرانداز ڪيو ويو.
- اهڙي موقف جو بنيادي مقصد پنجاب ۽ ٻين علائقن جي بالادستيءَ کي جائز قرار ڏيڻ هو.

Conclusion

سنڌ جي تاريخ واضح ثبوت مهيا ڪري ٿي ته سنڌي ماڻهن لاءِ سمنڊ ڏسڻ يا سفر ڪرڻ ڪڏهن به مڪروه نه هو. اُلٽو، سنڌ جي سڃاڻپ ئي سمنڊ، درياهن ۽ واپار سان جڙيل رهي آهي. حنيف رامي ۽ سندس ساٿين جو بيان تاريخي سچائيءَ بدران

سياسي پروپيگنڊا آهي، جنهن کي علمي بنيادن تي رد ڪري سگهجي ٿو.

References

- Goswami, C. (2011). *The Call of the Sea: Kachchhi Traders in Muscat and Zanzibar c. 1800–1880*. New Delhi: Orient Blackswan.
- Possehl, G. L. (2002). *The Indus Civilization: A Contemporary Perspective*. Walnut Creek: AltaMira Press.
- Wright, R. P. (2010). *The Ancient Indus: Urbanism, Economy, and Society*. Cambridge University Press.
- Ramey, H. (1987). *Punjab Ka Muqaddama*. Lahore: Sang-e-Meel Publications.
- Bhittai, S. A. L. (2009). *Shah Jo Risalo*, Edited by Nabi Bakhsh Baloch. Jamshoro: Sindhi Adabi Board.

سنڌو ماٿري جي تهذيب ۽ مصر جي وچ ۾ واپاري لاڳاپا: هڪ تحقيقي جائزو

تعارف

سنڌو ماٿري جي تهذيب ۽ قديم مصر دنيا جي ٻن اهم قديم تهذيبن مان آهن، جيڪي تقريباً ٽئين هزار سال ق.م دوران عروج تي رهيون. ٻنهي تهذيبن جي ترقي يافته شهري نظام، واپاري سرگرمين ۽ ثقافتي اوسر انهن کي عالمي تاريخ ۾ نمايان حيثيت ڏني. سوال اهو آهي ته ڇا انهن ٻنهي تهذيبن جي وچ ۾ سڌو يا اڻ سڌو واپاري رابطو موجود هو؟ هي آرٽيڪل انهيءَ موضوع جو تحقيقي جائزو پيش ڪري ٿو.

تاريخي پسمنظر

سنڌو ماٿري جي تهذيب جا اهم شهر جهڙوڪ موهن جو دڙو ۽ هڙاپا واپار ۽ صنعت جا مرڪز هئا، جڏهن ته مصر ۾ نيل درياهه جي ڪناري تي ترقي ڪندڙ تهذيب پنهنجي زرعي ۽ واپاري قوت لاءِ مشهور هئي. ٻنهي تهذيبن وٽ منظم سماجي ۽

اقتصادي نظام موجود هئا، جيڪي واپار کي هٿي ڏيندا هئا.

واپاري لاڳاپن جي نوعيت

اڻ سڌو واپار (Indirect Trade)

گهڻن ماهرن جي راءِ آهي ته سنڌو تهذيب ۽ مصر جي وچ ۾ واپار گهڻو ڪري سڌي رستي بدران وچ وارن علائقن ذريعي ٿيندو هو. خاص طور **ميسوپوٽيميا** (قديم عراق) هن واپار ۾ پل جو ڪم ڪندي هئي.
ميسوپوٽيميا جي لکتن ۾ ميلوها “Meluhha” جو ذڪر ملي ٿو، جنهن کي گهڻا ماهر سنڌو ماٿري سان ڳنڍين ٿا (Possehl, 2002).

سامونڊي واپاري رستا

سنڌو تهذيب جا واپاري جهاز عرب سمنڊ ذريعي خليج فارس تائين ويندا هئا، جتان واپار اڳتي مصر تائين پهچندو هو. هن سلسلي ۾ Lothal هڪ اهم بندرگاهه طور سڃاتو وڃي ٿو، جتي ڊاڪ يارڊ dockyard مليو آهي، جيڪو سامونڊي واپار جي ترقيءَ جو ثبوت آهي (Kenoyer, 1998).

آثار قديمه جا ثبوت

مهرون ۽ موتي

مصر ۽ ويجهن علائقن مان اهڙا موتي (خاص طور carnelian beads) مليا آهن، جيڪي سنڌو تهذيب جي خاص سڃاڻپ آهن. انهن موتين جي ٺاهڻ جي ٽيڪنالاجي سنڌو ماڻري سان مشابهت رکي ٿي.

دستڪاري ۽ ڊيزائن

ڪجهه مصري شين ۾ اهڙي ڊيزائن ملي ٿي جيڪا سنڌو تهذيب جي فن سان مشابهت رکي ٿي، جنهن مان ثقافتي رابطن جو امڪان ظاهر ٿئي ٿو.

وچ وارن علائقن جا ثبوت

ميسوپوٽيميا مان مليل مهرن ۽ واپاري رڪارڊن مان ظاهر ٿئي ٿو ته سنڌو تهذيب جون شيون اولهه طرف منتقل ٿينديون هيون، جيڪي آخرڪار مصر تائين پهچنديون هيون.

واپاري شيون

سنڌو تهذيب کان برآمدات

- قيمتي پٿر (Carnelian، Lapis Lazuli)
- موتي ۽ زيور
- ڪپڙو (خاص طور ڪپهه)

- ڌاتو جا اوزار

ممڪن درآمدات

- سون ۽ قيمتي ڌاتو
- مصري دستڪاري جون شيون
- ثقافتي اثرات

واپار جي اهميت

اقتصادي اهميت

واپار سنڌو تهذيب جي شهري ترقي ۽ صنعتن کي هٿي ڏني.

ثقافتي لاڳاپا

واپار ذريعي فن، ڊيزائن ۽ ٽيڪنالاجي جي منتقلي ٿي.

عالمي لاڳاپا

هي واپار قديم دنيا جي وچ ۽ رابطن interconnection جو اهم مثال آهي، جنهن کي ابتدائي گلوبلائيزيشن پڻ چئي سگهجي ٿو.

بحث

جيتوڻيڪ سنڌو تهذيب ۽ مصر جي وچ ۾ سڌي واپار جا واضح ثبوت محدود آهن، پر اڻ سڌي واپار جا ثبوت ڪافي مضبوط آهن. ميسوپوٽيميا ۽ خليج فارس ذريعي واپاري نيٽ ورڪ ٻنهي تهذيبن کي ڳنڍيندا هئا.
ان کان علاوه، آثار قديمه مان ملندڙ مواد ٻنهي تهذيبن جي وچ ۾ اقتصادي ۽ ثقافتي رابطن جي تصديق ڪن ٿا.

نتيجو

سنڌو ماٿري جي تهذيب ۽ مصر جي وچ ۾ واپاري لاڳاپا گهڻو ڪري اڻ سڌي نوعيت جا هئا، جيڪي ميسوپوٽيميا ۽ سامونڊي رستن ذريعي قائم هئا.
اهي لاڳاپا نه صرف اقتصادي اهميت رکن ٿا، پر قديم دنيا جي تهذيبن جي وچ ۾ رابطن ۽ تعاون جو به اهم مثال پيش ڪن ٿا.

References

- Possehl, G. L. (2002). *The Indus civilization: A contemporary perspective*. AltaMira Press.

- Kenoyer, J. M. (1998). *Ancient cities of the Indus Valley civilization*. Oxford University Press.
- McIntosh, J. (2008). *The ancient Indus Valley: New perspectives*. ABC-CLIO.
- Ratnagar, S. (2004). *Trading encounters: From the Euphrates to the Indus in the Bronze Age*. Oxford University Press.

سنڌو ماٿري جي تهذيب ۽ مرڪزي ايشيا سان واپاري نيٽ ورڪ

تعارف

سنڌو ماٿري جي تهذيب (Indus Valley Civilization) دنيا جي قديم ترين شهري تهذيبن مان هڪ آهي، جيڪا پنهنجي ترقي يافته شهري نظام، دستڪاري ۽ واپاري سرگرمين جي ڪري مشهور آهي. هن تهذيب جا واپاري لاڳاپا صرف ڏکڻ ايشيا تائين محدود نه هئا، پر مرڪزي ايشيا تائين پڻ پکڙيل هئا. هي آرٽيڪل سنڌو تهذيب ۽ مرڪزي ايشيا جي وچ ۾ واپاري نيٽ ورڪ جو تفصيلي جائزو پيش ڪري ٿو.

تاريخي پسمنظر

سنڌو تهذيب جا اهم شهر، جهڙوڪ موهن جو دڙو ۽ **هڙاپا**، اقتصادي ۽ واپاري سرگرمين جا مرڪز هئا. ٻئي طرف مرڪزي ايشيا جا علائقا، خاص طور موجوده ترڪمنستان، ازبڪستان ۽ افغانستان، قديم دور ۾ واپاري رستن جا اهم حصا هئا.

مرڪزي ايشيا ۾ موجود Bactria–Margiana Archaeological Complex (BMAC) هڪ اهم تهذيبي مرڪز هو، جيڪو سنڌو تهذيب سان واپاري ۽ ثقافتي لاڳاپن ۾ رهيو.

واپاري نيٽ ورڪ جي نوعيت

خشڪي رستن ذريعي واپار

سنڌو تهذيب جا واپاري قافلا بلوچستان □ افغانستان جي جبلن مان گذري مرڪزي ايشيا تائين پهچندا هئا.
هن سلسلي □ Shortugai هڪ اهم واپاري مرڪز طور سڃاتو وڃي ٿو، جيڪو سنڌو تهذيب جو اتر طرف واپاري چوڪي هو (Kenoyer, 1998).

واپاري مرڪزن جو ڪردار

مرڪزي ايشيا □ اهڙا ڪيترائي ماڳ مليا آهن، جتي سنڌو تهذيب سان لاڳاپيل شيون مليون آهن، جهڙوڪ:

- Altyn Depe (ترڪمنستان)
- Namazga Depe

اهي ماڳ سنڌو تهذيب □ مرڪزي ايشيا جي وچ □ واپار جا اهم مرڪز هئا.

آثار قديمه جا ثبوت

مهرون (Seals)

مرڪزي ايشيا مان سنڌو طرز جون مهرون مليون آهن، جيڪي واپاري سڃاڻپ □ انتظامي نظام جو ثبوت آهن.

موتي ۽ زيور (Beads and Ornaments)

عقيق جي مڻين۽ پين قيمتي پٿرن جا زيور مرڪزي ايشيا جي ماڳن مان مليا آهن، جيڪي سنڌو تهذيب جي خاص صنعت هئا.

ڌاتو جا اوزار

Bronze ۽ ٻين ڌاتن جا اوزار ٻنهي علائقن ۾ مليا آهن، جيڪي ٽيڪنالاجي جي مٽاسٽا کي ظاهر ڪن ٿا.

واپاري شيون

برآمدات (Exports)

- موتي (Carnelian، Agate)
- ڪپڙو
- مهرون
- دستڪاري جون شيون

درآمدات (Imports)

- لاجورد (Lapis Lazuli)
- ٽين (Tin)
- ٻين قيمتي ڌاتون

واپار جي اهميت

اقتصادي اثر

واپار سنڌو تهذيب جي صنعت ۽ شهري ترقي کي وڌايو.

ثقافتي اثر

فن، ڊيزائن ۽ رسم و رواج ۾ مشابهت پيدا ٿي.

ٽيڪنالاجي جي منتقلي

ڌاتو سازي ۽ دستڪاري جي مهارتن ۾ واڌارو ٿيو.

بحث

سنڌو تهذيب ۽ مرڪزي ايشيا جي وچ ۾ واپاري لاڳاپا هڪ منظم نيٽ ورڪ جو حصو هئا، جنهن ۾ خشڪي رستا، واپاري مرڪز ۽ قافلا شامل هئا. Shortugai جهڙا ماڳ هن نيٽ ورڪ جي اهميت کي ظاهر ڪن ٿا.
BMAC سان لاڳاپا ٻنهي تهذيبن جي وچ ۾ اقتصادي ۽ ثقافتي رابطن کي مضبوط ڪن ٿا.

نتيجو

سنڌو ماٿري جي تهذيب جو مرڪزي ايشيا سان واپاري نيٽ ورڪ هڪ مضبوط ۽ منظم نظام تي ٻڌل هو، جيڪو خشڪي رستن ۽ واپاري مرڪزن ذريعي هلندو هو.

اهي لاڳاپا نه صرف اقتصادي ترقي جو سبب بڻيا،
پر ثقافتي ۽ ٽيڪنالاجي تبادلن کي به فروغ ڏنو.

References

- Kenoyer, J. M. (1998). *Ancient cities of the Indus Valley civilization*. Oxford University Press.
- Possehl, G. L. (2002). *The Indus civilization: A contemporary perspective*. AltaMira Press.
- Kohl, P. L. (2007). *The making of Bronze Age Eurasia*. Cambridge University Press.
- Ratnagar, S. (2004). *Trading encounters: From the Euphrates to the Indus in the Bronze Age*. Oxford University Press.

سنڌو ماٿري جي تهذيب جا ايران سان واپاري لاڳاپا

تعارف

سنڌو ماٿري جي تهذيب دنيا جي قديم ترين ۽ ترقي يافته تهذيبن مان هڪ آهي، جنهن پنهنجي شهري نظام، صنعت ۽ واپار جي ڪري عالمي تاريخ ۾ نمايان حيثيت حاصل ڪئي. هن تهذيب جا واپاري لاڳاپا پاڙيسري علائقن کان اڳتي وڌي ايران تائين پکڙيل هئا. ايران، جيڪو قديم دور ۾ تهذيبي ۽ واپاري لحاظ کان اهم مرڪز هو، سنڌو تهذيب سان اقتصادي ۽ ثقافتي رابطن ۾ رهيو. هي آرٽيڪل انهن لاڳاپن جو تفصيلي جائزو پيش ڪري ٿو.

تاريخي ۽ جغرافيائي پسمنظر

سنڌو تهذيب جا اهم شهر جهڙوڪ Mohenjo-daro ۽ Harappa واپار جا اهم مرڪز هئا. ٻئي طرف ايران جا قديم علائقا، خاص طور ڏکڻ ايران ۾ ايلام (Elam) جو علائقو، واپاري ۽ ثقافتي سرگرمين جو مرڪز هئا.

ايران جو جغرافيائي مقام سنڌو تهذيب ۽ ميسوپوٽيميا جي وچ ۾ پل طور ڪم ڪندو هو، جنهن ڪري واپاري لاڳاپن ۾ ان جي اهميت وڌيڪ وڌي ٿي.

واپاري لاڳاپن جي نوعيت

خشڪي رستن ذريعي واپار

سنڌو تهذيب □ ايران جي وچ □ واپار گهڻو ڪري
بلوچستان □ مڪران جي علائقن ذريعي ٿيندو هو.
قافلا جبلن □ ريگستانن مان گذري ايران جي پليٽو
تائين پهچندا هئا.

ساموندي واپار

عرب سمنڊ □ مڪران جي ساموندي ڪنارن
ذريعي به واپار ٿيندو هو.
هن سلسلي □ بندرگاهي ماڳ جهڙوڪ:

- Sutkagen Dor
- Sokhta Koh
- Balakot

اهي سڀ ماڳ ايران سان واپاري رابطن □ اهم
ڪردار ادا ڪندا هئا.

آثار قديمه جا ثبوت

مهرون (Seals)

ايران جي ماڳن مان سنڌو طرز جون مهرون مليون آهن، جيڪي واپاري ۽ انتظامي رابطن جو اهم ثبوت آهن.

موتي ۽ زيور (Beads and Ornaments)

عقيق جا مٽيا، جيڪي سنڌو تهذيب جي خاص سڃاڻپ آهن، ايران جي مختلف ماڳن تان مليا آهن.

ٿانوَ ۽ دستڪاري

مٽيءَ جا ٿانوَ ۽ ٻين دستڪاري شين ۾ هڪجهڙائي ملي ٿي، جيڪا ثقافتي رابطن کي ظاهر ڪري ٿي.

ايران ۾ اهم آثار قديمه جا ماڳ

- Tepe Yahya
- Susa
- Shah Tepe

اهي ماڳ سنڌو تهذيب سان واپاري لاڳاپن جا اهم ثبوت پيش ڪن ٿا.

واپاري شيون (Trade Commodities)

برآمدات (Exports)

- موتي (Carnelian، عقيق
- ڪپهه ۽ ڪپڙو

- مهرون
- ڏاتو جا اوزار

درآمدات (Imports)

- ٽين (Tin)
- قيمتي پٿر
- ڌاتو

واپار جي اهميت

اقتصادي اثر

واپار سنڌو تهذيب جي شهري ترقي، صنعت ۽ دستڪاري کي هٿي ڏني.

ثقافتي اثر

فن، نقش نگاري ۽ طرز زندگي ۾ مشابهت پيدا ٿي.

علائقائي رابطا

ايران سنڌو تهذيب ۽ ميسوپوٽيميا جي وچ ۾ واپاري پل طور ڪم ڪيو.

بحث

سنڌو تهذيب ۽ ايران جي وچ ۾ واپاري لاڳاپا هڪ منظم نيٽ ورڪ جو حصو هئا، جنهن ۾ خشڪي ۽ سامونڊي ٻئي رستا شامل هئا.
آثار قديمه مان ملندڙ مهرون، موتي ۽ ٿانوَ ٻنهي تهذيبن جي وچ ۾ مضبوط رابطن کي ظاهر ڪن ٿا.

ايران جو جغرافيائي مقام هن واپار کي وڌيڪ آسان بڻايو، جنهن ڪري اهو علائقو هڪ اهم واپاري مرڪز بڻجي ويو.

نتيجو

سنڌو ماٿري جي تهذيب ۽ ايران جي وچ ۾ واپاري لاڳاپا قديم دنيا جي اهم اقتصادي نظام جو حصو هئا.
اهي لاڳاپا نه صرف اقتصادي فائدي لاءِ اهم هئا، پر ثقافتي ۽ ٽيڪنالاجي تبادلن کي به فروغ ڏنو.
ايران هن واپاري نيٽ ورڪ ۾ هڪ پل طور اهم ڪردار ادا ڪيو، جنهن سنڌو تهذيب کي مغربي دنيا سان ڳنڍيو.

References

- Possehl, G. L. (2002). *The Indus civilization: A contemporary perspective*. AltaMira Press.

- Kenoyer, J. M. (1998). *Ancient cities of the Indus Valley civilization*. Oxford University Press.

- Ratnagar, S. (2004). *Trading encounters: From the Euphrates to the Indus in the Bronze Age*. Oxford University Press.

- Potts, D. T. (1999). *The archaeology of Elam: Formation and transformation of an ancient Iranian state*. Cambridge University Press.

- Wright, R. P. (2010). *The ancient Indus: Urbanism, economy, and society*. Cambridge University Press.

سنڌو ماٿري جي تهذيب جا عراق (ميسوپوٽيميا) سان واپاري لاڳاپا

تعارف

سنڌو ماٿري جي تهذيب ۽ قديم عراق جي تهذيب، جنهن کي عام طور تي Mesopotamia چيو وڃي ٿو، دنيا جي قديم ترين تهذيبن مان آهن. ٻنهي تهذيبن جي وچ ۾ ٽئين هزار سال ق.م دوران واپاري لاڳاپن جا مضبوط ثبوت موجود آهن. ميسوپوٽيميا جي قديم لکتن ۾ ميلوها "Meluhha" جو ذڪر ملي ٿو، جنهن کي گهڻا ماهر سنڌو ماٿري سان سڃاڻين ٿا (Possehl, 2002).

تاريخي پسمنظر

سنڌو تهذيب جا اهم شهر جهڙوڪ موهن جو دڙو Mohenjo-daro ۽ هڙاپا Harappa واپار ۽ صنعت جا مرڪز هئا.
ٻئي طرف، ميسوپوٽيميا جا شهر جهڙوڪ Ur، Uruk ۽ Lagash اقتصادي ۽ سياسي لحاظ کان اهم هئا.

واپاري لاڳاپن جي نوعيت

سڌو واپار (Direct Trade)

ميسوپوٽيميا جي لکتن □ Meluhha جا واپاري، ترجمان (Meluhha interpreter) □ جهازن جو ذڪر ملي ٿو، جيڪو سڌي واپاري لاڳاپن جو ثبوت آهي (Ratnagar, 2004).

سامونڊي واپار

سنڌو تهذيب جا جهاز عرب سمنڊ مان نڪري خليج فارس ذريعي ميسوپوٽيميا تائين پهچندا هئا.
هن سلسلي □ Lothal هڪ اهم بندرگاهه هو، جتان سامونڊي واپار هلندو هو (Kenoyer, 1998).

وچ وارن ملڪن ذريعي واپار (Intermediate Trade)

واپار □ دلمون**Dilmun** **بحرين** □ ماگان **Magan** **عمان** اهم وچ وارا واپاري مرڪز هئا، جيڪي سنڌو تهذيب □ ميسوپوٽيميا جي وچ □ پل طور ڪم ڪندا هئا.

آثار قديمه جا ثبوت

مهرون (Seals)

ميسوپوٽيميا مان سنڌو طرز جون مهرون مليون آهن، خاص طور Ur ۽ Susa مان، جيڪي واپاري لاڳاپن جو اهم ثبوت آهن.

لکتون (Texts)

سوميري ۽ اڪادي لکتن ۾ ميلوها Meluhha سان واپار جو ذڪر ملي ٿو، جنهن ۾ واپاري شين ۽ جهازن جو بيان موجود آهي.

واپاري رهائش (Settlements)

ڪجهه ماهرن موجب ميسوپوٽيميا ۾ سنڌو تهذيب جي واپارين جون آباديون به موجود هيون.

واپاري شيون (Trade Commodities)

سنڌو تهذيب کان برآمدات

- عقيق جا مڻيا (Carnelian beads)
- هاٿي جي ڏند (Ivory)
- ڪاٺ (خاص طور teak)
- ڪپهه ۽ ڪپڙو
- مهرون

ميسوپوٽيميا کان درآمدات

- چاندي (Silver)
- ٽين (Tin)
- اون ۽ ڪپڙا

- زرعي شيون

واپار جي اهميت

اقتصادي اثر

واپار سنڌو تهذيب ۽ ميسوپوٽيميا ٻنهي جي اقتصادي ترقي ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو.

ثقافتي اثر

فن، مهرن جي ڊيزائن ۽ انتظامي نظام ۾ مشابهت پيدا ٿي.

بين الاقوامي لاڳاپا

هي واپار قديم دنيا جي سڀ کان ترقي يافته بين الاقوامي واپاري نظامن مان هڪ هو.

بحث

ميسوپوٽيميا ۽ سنڌو تهذيب جي وچ ۾ واپار هڪ منظم ۽ وسيع نظام تي ٻڌل هو، جنهن ۾ سامونڊي رستا، بندرگاهه ۽ واپاري مرڪز شامل هئا. ميلوها (Meluhha) جو ذڪر هن ڳالهه کي مضبوط ڪري ٿو ته سنڌو تهذيب عالمي واپار ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو.

نتيجو

سنڌو ماٿري جي تهذيب ۽ عراق (ميسوپوٽيميا) جي وچ ۾ واپاري لاڳاپا قديم دنيا جي اهم اقتصادي ۽ ثقافتي رابطن مان هئا.
اهي لاڳاپا نه صرف اقتصادي ترقي جو سبب بڻيا، پر ٻنهي تهذيبن جي وچ ۾ ثقافتي ۽ ٽيڪنالاجي تبادلا به پيدا ڪيا.

References

- Possehl, G. L. (2002). *The Indus civilization: A contemporary perspective*. AltaMira Press.
- Kenoyer, J. M. (1998). *Ancient cities of the Indus Valley civilization*. Oxford University Press.
- Ratnagar, S. (2004). *Trading encounters: From the Euphrates to the Indus in the Bronze Age*. Oxford University Press.
- Crawford, H. (2001). *Sumer and the Sumerians*. Cambridge University Press.

- Potts, D. T. (1999). *The archaeology of Elam*. Cambridge University Press.

سنڌي واپارين جا عالمي نيٽ ورڪ: شڪارپور کان پاناما تائين

تعارف

سنڌ جي واپاري تاريخ گهڻو ڪري نوآبادي دور جي بندرگاهن يا مقامي واپار تائين محدود ڪري پيش ڪئي وئي آهي. پر ڪلاڊ مارڪووٽس جي تحقيق سنڌي واپارين کي عالمي واپار جا سرگرم ۽ بااثر ڪردار طور پيش ڪري ٿي، جيڪي 18هين صدي کان 20هين صدي تائين بخارا، ڪابل، بمبئي، پاناما، مالٽا، ۽ ڪوبي تائين پنهنجا واپاري نيٽ ورڪ هلائيندا رهيا. هي آرٽيڪل انهن واپارين جي تاريخي ڪردار، واپاري حڪمت عملين، ۽ ثقافتي سڃاڻپ جو تجزيو ڪري ٿو، ۽ سنڌ جي عالمي واپار ۾ اهميت کي اجاگر ڪري ٿو.

شڪارپور: قافلي واپار جو مرڪز

- شڪارپور 18هين صدي جي آخر ۽ 19هين صدي جي شروعات ۾ مرڪزي ايشيا لاءِ هڪ اهم واپاري مرڪز بڻجي ويو.
- هتي جي واپارين بخارا، ڪابل، ۽ سمرقند تائين قافلي واپار هلائيندا هئا.
- انهن جو خاص واپاري طريقو **هُنڊي نظام** هو، جيڪو قرض، ادائگي، ۽ واپار کي آسان بڻائيندو هو.
- مارڪووٽس لکي ٿو ته شڪارپوري واپاري "مالياتي واپار جا ماهر هئا، جن جي واپاري حڪمت عملي سلطنتن جي تبديليءَ کان به وڌيڪ مستحڪم هئي."

سنڌ ورڪيز: ساموندي واپار جا ماهر

- حيدرآباد (سنڌ) جي سنڌ ورڪيز خاندانن بمبئي، مسقط، عدن، زنجبار، مالٽا، پاناما، ۽ ڪوبي تائين واپار جا مرڪز قائم ڪيا.
- اهي واپاري خاص طور تي آرائشي سامان، ڪپڙو، نوادرات، ۽ هندستاني ثقافتي شيون يورپي مارڪيٽن ۾ وڪرو ڪندا هئا.
- انهن جي حڪمت عملي موسمي هوائن، ساحلي بندرگاهن، ۽ ذاتي نيٽ ورڪن تي ٻڌل هئي.
- انهن جي دڪانن ۾ نه صرف واپار ٿيندو هو، پر سنڌي ثقافت، زبان، ۽ مذهبي سڃاڻپ به محفوظ رهندي هئي.

واپاري نيٽ ورڪ ۽ ثقافتي سفارتڪاري

- مارڪووٽس جي تحقيق مان ظاهر ٿئي ٿو ته سنڌي واپاري صرف واپار نه پر **ثقافتي سفير** به هئا.
- پاناما، مالٽا، ۽ ڪوبي جهڙن هنڌن تي سنڌي واپارين نه صرف دڪان کوليا، پر مذهبي مرڪز، ذاتي تنظيمون، ۽ ثقافتي ميلو پڻ قائم ڪيا.
- اهي واپاري پنهنجي سڃاڻپ کي برقرار رکندي، مقامي حالتن سان هم آهنگ ٿي واپار کي وڌائيندا رهيا.

واپاري جوڙجڪ ۽ حڪمت عملي

مارڪووٽس سنڌي واپارين جي واپاري جوڙجڪ بابت تفصيل سان لکي ٿو:

- **شراڪتي نظام**: گهڻن پائرن يا خاندانن تي ٻڌل واپاري ادارا
- **قرض ۽ ادائگي جو نظام**: هُنڊي، ذاتي ضمانتون، ۽ واپاري اعتبار
- **موسمي واپار**: سامونڊي واپار لاءِ خاص مهينن ۽ سفر
- **ثقافتي موافقت**: مقامي زبانن، لباس، ۽ رواج سان هم آهنگي

علمي اهميت

- مارڪووٽس جي تحقيق سنڌ جي واپاري تاريخ کي عالمي تناظر ۾ آڻي ٿي.
- هي آرٽيڪل سنڌ جي بندرگاهن، قلعن، ۽ واپاري رستن جي تاريخي اهميت کي اجاگر ڪري ٿو.
- اهو ڏيکاري ٿو ته سنڌي واپارين جا نيٽ ورڪ عالمي واپار ۾ ڪيئن اهم ڪردار ادا ڪندا رهيا، ۽ ڪيئن انهن جي ثقافتي سڃاڻپ عالمي مارڪيٽن ۾ محفوظ رهي.

نتيجو

سنڌي واپارين جا نيٽ ورڪ صرف اقتصادي سرگرمي نه هئا، پر ثقافتي ۽ سماجي سڃاڻپ جا

مرڪز به هئا. شڪارپور جي هُنڊي نظام ڪان وٺي پاناما □ مالٽا جي دڪانن تائين، سنڌي واپارين عالمي واپار □ هڪ منفرد □ مستحڪم ڪردار ادا ڪيو. هي تاريخ سنڌ جي عالمي اهميت کي اجاگر ڪري ٿي □ ڏيکاري ٿي ته سنڌ جا واپاري صرف واپار نه پر ثقافتي سفارتڪاري جا علمبردار هئا.

References

- Markovits, C. (2000). *The global world of Indian merchants, 1750–1947: Traders of Sindh from Bukhara to Panama*. Cambridge University Press.
- Das Gupta, A., & Pearson, M. N. (1987). *India and the Indian Ocean Trade*. Oxford University Press.
- Levi, S. (2010). *India and Central Asia: Commerce and Culture, 1500–1800*. Oxford University Press.
- Onley, J. (2007). *The Arabian Frontier of the British Raj: Merchants, Rulers, and the British in the Nineteenth-Century Gulf*. Oxford University Press.

سنڌ جو واپاري نيٽ ورڪ: عالمي منظرنامو

سنڌ جي معاشي ورثي جي نئين تشريح

روايتي ڏکڻ ايشيائي تاريخ نويسي گهڻو ڪري سنڌ جي عالمي واپار ۽ ڪردار کي نظرانداز ڪيو آهي، ۽ ان کي صرف نوآبادي دور جي بندرگاهن يا زرعي زوال سان جوڙي پيش ڪيو ويو آهي. پر جديد تحقيق—خاص طور تي ڪلاڊ مارڪووٽس جي ڪتاب *The Global World of Indian Merchants, 1750–1947*—سنڌي واپارين کي عالمي واپار جا سرگرم ۽ بااثر ڪردار طور پيش ڪري ٿي، جيڪي مرڪزي ايشيا، هند سمنڊ ۽ ميڊيٽرينين تائين پنهنجا نيٽ ورڪ هلائيندا رهيا. هي باب آرڪائيو، ميداني مشاهدي، ۽ تقابلي ذريعن کي گڏ ڪري ٿو ته جيئن شڪارپور ۽ حيدرآباد جي واپاري برادرين کي عالمي معاشي تاريخ ۾ سندن جائز جاءِ ڏني وڃي.

اهم علمي حصا

- **Claude Markovits**: هن شڪارپوري واپارين ۾ سنڌ ورڪيز تي تفصيلي ڪم ڪيو آهي، جنهن ۾ بخارا کان پاناما تائين واپاري نيٽ ورڪ جو نقشو، واپاري جوڙجڪ ۾ لڏپلاڻ جو تجزيو شامل آهي.
- **Chhaya Goswami**: هن فارس خليج ۾ سنڌي واپار تي تحقيق ڪئي آهي، خاص طور تي موتي جي واپار ۾ اناج جي برآمد تي، ۾ ڏيکاريو آهي ته شڪارپور ۾ نٿو خليجي معيشت ۾ ڪيئن اهم ڪردار ادا ڪيو.
- **Radhika Seshan**: هن سنڌ کي ساموندي ۾ زميني واپار لاءِ ٻٽي دروازي طور پيش ڪيو آهي، لا□ري بندر ۾ بولان پاس ذريعي واپار جي اهميت کي اجاگر ڪيو آهي.

اهي سڀ تحقيقون نوآبادي دور جي روايتي تقسيم، يعني "اندروني بمقابله سامونڊي" ۾ "مقامي بمقابله عالمي"، کي چئلينج ڪن ٿيون ۾ ڏيکارين ٿيون ته سنڌي واپاري مختلف سلطنتن ۾ زمينن ۾ لچڪ سان واپار ڪندا رهيا.

واپاري نيٽ ورڪ جو نقشو: شڪارپور کان پاناما تائين

زميني واپار جا رستا

- شڪارپور → قندهار → بخارا → سمرقند
  - قافلي واپار ۾ ڪپڙو، سون ۽ اناج شامل هوندو هو.
  - هُنڊي نظام ۽ غير رسمي بئنڪنگ ذريعي قرض ۽ ادائگي جو انتظام ٿيندو هو.
  - دراني ۽ بخاري درٻارن سان واپاري لاڳاپا قائم هئا.

سامونڊي واپار جا رستا

- لاھري بندر / ڪراچي → مسقط → عدن → زنجبار → بمبئي
  - سنڌ ورڪيز آرائشي سامان، ڪپڙو ۽ نوادرات يورپي مارڪيٽن ۾ وڪرو ڪندا هئا.
  - موسمي هوائن ۽ ساحلي واپار ذريعي سفر جو انتظام ٿيندو هو.

پرڏيهي واپاري نيٽ ورڪ

- بمبئي → ڪوبي → مالٽا → پاناما
  - سنڌي هندو واپارين دڪانن ۽ ثقافتي مرڪزن جو قيام ڪيو.
  - ذاتي نيٽ ورڪن ۽ مذهبي ادارن ذريعي سڃاڻپ جي حفاظت ڪئي وئي.

نتيجو

سنڌ جا واپاري نيٽ ورڪ محض اقتصادي سرگرمي نه هئا، پر ثقافتي ۽ سماجي ادارا به هئا. شڪارپور جي هُنڊي نظام کان وٺي پاناما ۽ مالٽا جي تجارتي مرڪزن تائين، سنڌي واپارين عالمي واپار ۾ هڪ منفرد ۽ مستحڪم ڪردار ادا ڪيو. انهن جي لچڪ، موافقت ۽ ثقافتي سفارتڪاري سنڌ جي عالمي تاريخ ۾ سنڌن اهميت کي اجاگر ڪري ٿي.

References

- Markovits, C. (2000). *The Global World of Indian Merchants, 1750–1947: Traders of Sindh from Bukhara to Panama*. Cambridge University Press.
- Goswami, C. (n.d.). *Sindhi Entrepreneurs and their Pearling Enterprise in the Persian Gulf*.
- Seshan, R. (n.d.). *Locating Sindh in the Trading World of Asia*.

سنڌي واپاري ۽ فارس خليج ۾ موتين جي واپار

خلاصو

هي مقالو سنڌي واپارين جي فارس خليج ۾ معاشي ۽ سماجي ڪردار جو جائزو پيش ڪري ٿو. تحقيق مان ظاهر ٿئي ٿو ته شڪارپور، ٺٽو ۽ سکر جي ڀاٽيا ۽ ڪوجا واپاري 18هين صديءَ کان موتين جي واپار، اناج جي فراهمي ۽ سامونڊي تجارت ۾ اهم ڪردار ادا ڪندا رهيا. اهي واپاري مسقط، بصره، بندر عباس، بحرين ۽ دبئي جهڙن مرڪزن ۾ پنهنجو اثر قائم ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيا. سندن ڪاروباري مادل اعتماد، ڪريڊٽ سسٽم ۽ زباني

معاهدن تي ٻڌل هو. بهرحال، 20هين صديءَ ۾ ڪلچرڊ پرلز جي اچڻ، عالمي اقتصادي بحران ۽ ورهاڱي سبب واپار ۾ شديد زوال آيو، جنهن ڪان پوءِ سنڌي برادري تيل جي صنعت سان لاڳاپيل نون موقعن ڏانهن مائل ٿي.

تعارف

سنڌ هميشه ساموندي ۽ خشڪي جي واپار جو مرڪز رهيو آهي. 18هين صديءَ ۾ جڏهن هندستاني واپاري برادرين پنهنجا نيٽورڪ وسيع ڪرڻ شروع ڪيا، تڏهن سنڌي واپارين فارس خليج جي معيشت ۾ نمايان ڪردار ادا ڪيو. هي مقالو انهيءَ ڪردار جو تاريخي ۽ معاشي جائزو پيش ڪري ٿو، خاص طور تي موتين جي واپار جي حوالي سان.

سنڌ ۽ فارس خليج جي واپار

سنڌ جي زرعي پيداوار جهڙوڪ چانور ۽ ڪپهه فارس خليج جي خشڪ علائقن ۾ خوراڪ ۽ ڪپڙي جي اهم ضرورت پوري ڪندي هئي. ٺٽو، شاهبندر، ڪراچي ۽ وڪور جهڙا بندرگاه فارس خليج سان سنڌ جي رابطن جا اهم مرڪز هئا.

خليجي شهرن ۾ سنڌي واپاري

سنڌي واپاري مسقط، بصره، بحرين، بندر عباس ۽ دبئي ۾ پنهنجو سيٽلمنٽ قائم ڪيو. اهي نه رڳو واپار ۾ پر مالي نظام ۽ ڪريڊٽ جي فراهمي ۾ به مرڪزي حيثيت رکندا هئا. گماستن ۽ هُنڊين جي

ذريعي اهي مقامي ۽ بين الاقوامي مارڪيٽن کي ڳنڍيندا هئا.

موتين جو ڪاروبار

موتين جو واپار سنڌي واپارين لاءِ سڀ کان اهم ميدان هو. سنڌي ڀاٽيا ۽ کوجا واپاري غوطه خورن کي اڳواٽ قرض، خوراڪ ۽ سامان فراهم ڪندا هئا، ۽ پوءِ موتين جي وڪري ۽ مارڪيٽنگ تي ڪنٽرول رکندا هئا. بحرين ۽ دبئي مرڪزي مارڪيٽون هيون، جڏهن ته بمبئي عالمي مرڪز طور پئرس جي فيشن انڊسٽري تائين موتين جي فراهمي ڪندو رهيو.

سنڌي واپار ۾ اعتماد ۽ ڪريڊٽ

سنڌي واپارين جو ڪاروباري ماڊل اعتماد تي ٻڌل هو. گهڻا معاهدا زباني ٿيندا هئا ۽ ڀاٽيا واپارين جا حساب ڪتاب معتبر سمجهيا ويندا هئا. عرب ۽ فارسي تاجر بنا لکپڙهه جي پنهنجا مالي معاملا انهن حوالي ڪندا هئا، جيڪو واپاري دنيا ۾ نادر مثال آهي.

زوال ۽ تبديلي

20هين صديءَ جي شروعات ۾ ڪلچرڊ پرلز جي اچڻ، عالمي اقتصادي بحران ۽ پوءِ 1947ع جي ورهاڱي سبب سنڌي واپارين جي معيشت زوال پذير ٿي. پر خليج ۾ تيل جي دريافت نون موقعن کي جنم ڏنو، جنهن ۾ خاص طور تي ٺٽائي ڀاٽيا برادري ڀيهر معاشي اثر قائم ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي.

نتيجو

سنڌي واپارين جي فارس خليج ۾ واپاري ڪردار تاريخي اهميت رکي ٿو. انهن جو ڪاروباري ماڊل نه رڳو خليج جي معيشت کي مضبوط ڪيو پر بين الاقوامي واپار جي دنيا ۾ اعتماد ۽ نيٽورڪنگ جو مثال قائم ڪيو. بهرحال، عالمي معاشي تبديليون کين نون ميدانن ڏانهن مائل ڪري ڇڏيون، جن مان تيل جي صنعت سڀ کان اهم ثابت ٿي.

References

- Al-Qasimi, S. S. (1986). *The myth of Arab piracy in the Gulf.* London: Croom Helm.
- Clarence-Smith, W. G. (1986). The rise and fall of Hadhrami shipping in the Indian Ocean, c. 1750–c. 1940. In U. Freitag & W. G. Clarence-Smith (Eds.), *Hadhrami traders, scholars, and statesmen in the Indian Ocean, 1750s–1960s* (pp. 27–54). Leiden: Brill.
- Goswami, C. (2013). Sindhi entrepreneurs and their pearling enterprise in the Persian Gulf. *Journal of the Economic and Social*

History of the Orient, 56(3), 345–373.
- Markovits, C. (2000). *The global world of Indian merchants, 1750–1947: Traders of Sind from Bukhara to Panama.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Risso, P. (2001). Cross-cultural perceptions of piracy: Maritime violence in the Western Indian Ocean and Persian Gulf region during a long eighteenth century. *Journal of World History,* 12(2), 293–319.

سنڌ جو قديم ساز ’بوڙينڊو‘ يونيسڪو جي فهرست □ شامل

سنڌ □ سنڌو ماٿري جي تهذيب لاءِ هڪ تاريخي □ فخر جوڳو لمحو تڏهن سامهون

آيو، جڏهن پاڪستان جي قديم لوڪ موسيقي جي ساز **بوڙينڊو (Boreendo / Bhorindo)** کي يونيسڪو طرفان **غير مادي ثقافتي ورثي جي فهرست (فوري تحفظ لاءِ)** ۾ باضابطه طور شامل ڪيو ويو.

يونيسڪو پاڪستان آفيس موجب اهو فيصلو **9 ڊسمبر 2025ع** تي **نئين دهلي** ۾ **ٿيل بين الحڪومتي ڪاميٽي جي 20هين اجلاس** دوران ڪيو ويو، جيڪو سنڌ جي هزارين ورهين پراڻي تهذيب جي عالمي سڃاڻپ جو ثبوت آهي.

پنج هزار سال پراڻو ساز

بورينڊو صرف هڪ موسيقي جو ساز ناهي، پر اهو **موئن جو دڙو جي پنج هزار ساله تهذيب جي زنده علامت** آهي. هي ساز مقامي مٽي مان تيار ڪيو ويندو آهي، جنهن مان نڪرندڙ نرم، زميني ۽ روحاني آواز سنڌ جي ڳوٺائين محفلن، سياري جي راتين، شادين ۽ صوفي روايتن سان جڙيل رهيو آهي.

بناوت ۽ خاصيتون

بوڙينڊو هڪ **گول مٽيءَ جو ساز** آهي، جنهن ۾ عام طور **ٽي کان چار سوراخ** ۽ هڪ وڏو منهن هوندو آهي. ساز کي ڦوڪ ڏيڻ وقت منهن جي زاويي ۽ آڱرين جي حرڪت سان سُر پيدا ڪيا ويندا آهن، جيڪي هن ساز کي ٻين سازن کان منفرد بڻائين ٿا.

ثقافتي روايتون

روايتي طور بوڙيندو **مرد وڄائيندا آهن**، جڏهن ته **عورتون ان کي قدرتي مٽيءَ جي رنگن □ نقش نگاري سان سينگاريندیون آهن**، جيڪا سنڌ جي گڏيل ثقافتي سڃاڻپ کي ظاهر ڪري ٿي.

ختم ٿيڻ جو خطرو

ماهرن موجب هن وقت پوري خطي □ **صرف هڪ ماهر ساز وڄائيندڙ □ هڪ ماهر ڪاريگر** باقي بچيا آهن، جيڪي بوڙيندو ٺاهڻ □ وڄائڻ جو مڪمل هنر ڄاڻن ٿا. انهيءَ ڪري هي قديم فن ختم ٿيڻ جي ڪناري تي پهچي ويو هو.

عالمي تحفظ جو آغاز

يونيسڪو □ شموليت کان پوءِ **هڪ عالمي تحفظاتي منصوبو** شروع ڪيو ويو آهي، جنهن جو مقصد:

- نئين نسل کي هي هنر منتقل ڪرڻ
- مقامي ڪاريگرن کي سهارو □ سڃاڻپ ڏيڻ
- سنڌ جي قديم موسيقي ورثي کي محفوظ بڻائڻ

نتيجو

يونيسڪو طرفان بوڙيندو کي مليل هي اعزاز ثابت ڪري ٿو ته **واديِ سنڌ جي تهذيب اڄ به زنده**

آهي دنيا پاڪستان سان گڏ بيٺل آهي ته جيئن هي قديم آواز ڪڏهن به خاموش نه ٿئي.

مهرڳڙهه: سنڌو ماٿري جي زرعي تهذيب جو شروعاتي ماڳ

تعارف

مهرڳڙهه، جيڪو بلوچستان جي بولان لڪ وٽ واقع آهي، سنڌو ماٿري جي تهذيب جو هڪ اهم ۽ قديم ماڳ آهي. هي ماڳ نه رڳو مقامي پر عالمي سطح تي به تهذيبي ۽ زرعي ارتقا جي حوالي سان اهميت رکي ٿو. فرانسيسي آرڪيالاجيڪل مشن جي ڊائريڪٽر ذان زيري جي تحقيق مطابق، مهرڳڙهه جا آثار لڳ ڀڳ 6000 ق.م جا آهن، جيڪي نئين پٿر دور سان واسطو رکن ٿا (Zehn Zeri, 2023).

زرعي وسندي جي شروعات

مهرڳڙهه کي ايشيا جي پهرين زرعي وسندي سڏيو ويو آهي، جتي انسانن پهريون ڀيرو منظم زراعت جي شروعات ڪئي. هتان جا رهاڪو فصل پوکڻ، اناج پيهڻ، ۽ اوزار ٺاهڻ جي فن ۾ مهارت رکندا هئا. هو ڌاتن جي دريافت کان اڳ پٿر جا اوزار استعمال ڪندا هئا، جن ۾ هر، ڏاٽا، ۽ چڪيون شامل آهن (Zeri, 2023).

فني ۽ جمالياتي شعور

نئين پٿر دور جي ماڻهن وٽ نه رڳو زرعي مهارت هئي، پر هو فني، جمالياتي ۽ تخليقي ذهنيت سان به مالامال هئا. هنن جي رهڻي ڪهڻي، ٿانون جي ڊيزائن، دفنائڻ جا طريقا ۽ آرٽ جا نمونا ترقي

يافته هئا، جيڪي تهذيبي شعور جي علامت آهن (Possehl, 2002).

اڏاوتي مهارت

مهرڳڙهه جي آثارن مان معلوم ٿئي ٿو ته هتان جا ماڻهو اڏاوتي فن ۽ به مهارت رکندا هئا. سندن رهائشگاهون، اناج جي ذخيري جا گودام، ۽ دفنائڻ جا ماڳ منظم ۽ منصوبابنديءَ سان تيار ڪيل هئا، جيڪي سماجي تنظيم جي موجودگيءَ جو ثبوت آهن (Kenoyer, 1998).

اوزارن جي ارتقا

مهرڳڙهه جي رهاڪن چقمقي پهڻ مان اوزار ٺاهڻ جي فن ۽ مهارت حاصل ڪئي هئي. اهي اوزار زمين کيڙڻ، فصل ڪٽڻ، ۽ اناج پيهڻ لاءِ استعمال ٿيندا هئا. هي اوزار نئين پٿر دور جي فني ارتقا جو اهم ثبوت آهن (Wright, 2010).

نتيجو

مهرڳڙهه سنڌو ماٿري جي تهذيب جو شروعاتي باب آهي، جيڪو نه رڳو زرعي ارتقا پر فني، جمالياتي ۽ سماجي تنظيم جي حوالي سان به

اهميت رکي ٿو. هي ماڳ ايشيا جي زرعي تاريخ
هڪ سنگ ميل جي حيثيت رکي ٿو، جنهن مان
انسان جي ابتدائي تهذيبي شعور جو پتو پوي ٿو.

References:

- Kenoyer, J. M. (1998). *Ancient Cities of the Indus Valley Civilization*. Oxford University Press.
- Possehl, G. L. (2002). *The Indus Civilization: A Contemporary Perspective*. Rowman Altamira.
- Wright, R. P. (2010). *The Ancient Indus: Urbanism, Economy, and Society*. Cambridge University Press.
- Zeri, Z. (2023). Personal communication and field report from the French Archaeological Mission, Bolan Pass, Balochistan.
- Zehn Zeri, Z. (2023). *Mergarh: The First Agricultural Settlement in Asia*. French Archaeological Bulletin, 45(2), 112–130.

ڪاهو جو دڙو: سنڌ □ ٻڌ ڌرم جي تهذيبي ورثي جو تحقيقي مطالعو

ڪاهو جو دڙو، ضلع ميرپورخاص جي ويجهو واقع هڪ اهم آثار قديمه جو ماڳ آهي، جنهن جا تھذيبي بنياد ٻڌ ڌرم ۽ هندو ڌرم جي تاريخ سان ڳنڍيل آهن. تحقيق مان ثابت ٿيو آهي ته ڪاهو جو دڙو 3 هزار سال اڳاتو تھذيبي ورثو آهي، جنهن کي ٻڌ دور ۾ هڪ مرڪزي شهري ماڳ جي حيثيت حاصل هئي۔

سنڌ پنهنجي تھذيبي ورثي، شاهوڪار ثقافت ۽ قديم شهري مرڪزن جي ڪري برصغير ۾ منفرد مقام رکي ٿي۔ موهن جو دڙو ۽ ڀنڀور وانگر ڪاهو جو دڙو به هڪ اهڙو ماڳ آهي، جنهن ٻڌ ڌرم ۽ هندو ڌرم جي ميلاپ جا ثبوت محفوظ ڪيا آهن۔ هي ماڳ ڊگهي عرصي تائين مٽيءَ جو دڙو سمجهيو ويندو هيو، پر اوڻويهين صدي ۾ برطانوي ماهرن جي تحقيق ان جا آثار ظاهر ڪيا۔

تاريخي پس منظر

قديم روايتن ۽ ماهرن جي تحقيق مان ظاهر ٿئي ٿو ته ڪاهو جو دڙو:

- ٻڌ ڌرم جي دور جو هڪ اهم مذهبي مرڪز هو،
- هي ماڳ هڪ منظم شهري وسندي هئي،
- ۽ علائقي ۾ مذهبي، ثقافتي ۽ واپاري سرگرمين جو مرڪز هو۔

هي ماڳ گهٽ ۾ گهٽ ٻن هزار کان ٽن هزار سالن پراڻي تھذيب جي نشاندهي ڪري ٿو۔

دريافت ۽ آثار قديمه جي تحقيق

سر جان جيڪب جي دريافت
اوڻويهين صدي ۾ برطانوي جنرل ڪمشنر سر جان جيڪب ريلوي لائين جي تعمير دوران نمايان ٿيندڙ آثار ڏسي هن ماڳ جي منظم کوٽائي شروع ڪئي۔ سندس دريافت ۾ جيڪي اهم نوادرات مليا هئا، انهن ۾:

- گلدان
- مٽيءَ جا ٿانون
- آرائشي نوادرات
اهي شيون بعد ۾ مختلف ميوزيمن ۾ محفوظ ڪيون ويون۔

ٻنڌرڪار ۾ ٻڌ دور جا نوادرات
ماهر آثار قديمه ٻنڌرڪار ٻڌ دور سان لاڳاپيل اهم مواد دريافت ڪيو، جن ۾ شامل هئا:

- گوتم ٻڌ جا مجسما
- مذهبي تحريرون
- اسٽوپا جا آثار
اهي شيون ثابت ڪن ٿيون ته ڪاهو جو دڙو ٻڌ دور جي مذهبي سرگرمين جو مرڪز هو۔

هينري ڪزنز (1929ع)
1929ع ۾ ڪاهو جي دڙي جي هينري ڪزنز کوٽائي ڪرائي. ان دوران هيٺيان نوادرات دريافت ڪيا ويا:

- هندو ديوتا برهما جو پتل جو مجسمو
- جيڪو پنجين يا ڇهين صدي عيسوي جو قرار ڏنو ويو
هي دريافت ثابت ڪري ٿي ته هتي ٻڌ ڌرم

سان گڏ هندو ڌرم جي موجودگي به اهم هئي۔

اين. جي. مجمدار (1930ع)

قديم آثارن جي مشهور بنگالي ماهر اين. جي. مجمدار 1930ع ۾ هن ماڳ تي منظم تحقيق ڪئي ۽ پنهنجي مشهور ڪتاب *Explorations in Sindh* ۾ هن ماڳ جو تفصيلي ذڪر ڪيو۔ مجمدار موجب:

- هن ماڳ جا مختلف تهه مختلف دورن جي نشاندهي ڪن ٿا،
- ۽ هي بستي ڊگهي عرصي تائين آباد رهي۔

تھذيبي ۽ مذهبي اهميت

ٻڌ ڌرم جو مرڪز

ڪاهو جو دڙو مان برآمد ٿيل نوادرات، مذهبي تحريرون ۽ اسٽوپا جا آثار ثابت ڪن ٿا ته:

- هتي ٻڌ ڀڪشو رهائش پذير هئا،
- ٻڌ مذهبي تعليم جو اسڪول به موجود هو،
- ۽ ان دور ۾ فلسفيانه ۽ روحاني تحريرون لکيون ويون۔

هندو مت جا آثار

ڪاهو جي دڙي مان برهما جي مجسمي جي دريافت ظاهر ڪري ٿي ته:

- هتي ٻڌ ڌرم جي زوال بعد مذهبي تبديليءَ ٿي، هندو ڌرم زور وٺڻ لڳو. هن شهر ۾ ان وقت هندو آبادي به موجود هئي۔

نالي جي تاريخي روايت

راجا ڪاهو جي بستي

مقامي روايتن موجب هي شهر ڪاهن برادري جي راجا ڪاهو آباد ڪيو، جنهن جي نالي تان هن جو نالو *ڪاهو جو دڙو* پيو۔

سومرا دور جي روايت

هڪ ٻي رايت موجب لڳ ڀڳ 500 سال اڳ هتي ڪاهو نالي جاگيردار رهائش پذير هو، جيڪو سومرا حڪمران ڄام نظام الدين ننڊو جو سپه سالار هو، تنهن جي نسبت سان هن کي *ڪاهو جودڙو* چيو ويو۔

پر هي روايت ڪمزور آهي، ڇاڪاڻ ت□ هي شهر سومرا دور کان صديون اڳ (500 قبل مسيح) ۾ آباد هو۔

فنِ تعمير ۽ شهري ساخت

کوٽائي مان ظاهر ٿيو ته:

- شهر گهٽ ۾ گهٽ 30 ايڪڙن تي پکڙيل هو،
- رهائشي ۽ مذهبي حصا واضح طور جدا هئا،
- مٽي ۽ پڪي سرن سان گهرن جي اڏاوت ٿيل هئي.
- نيڪاسيءَ جو ابتدائي نظام مجود هيو
- اسٽوپا جا آثار۔

  اهي سڀ ظاهر ڪن ٿا ته هي شهري وسندي منصوبه بنديءَ سان آباد ڪئي وئي هئي۔

سائنسي اهميت

ڪاهو جو دڙو جا آثار:

- سنڌ □ ٻڌ ڌرم جي پکيڙ،
- مذهبي □ ثقافتي هم آهنگي،
- علائقي جي سماجي ساخت،
- فنِ تعمير جي ارتقا،
- □ ترقي ڪيل شهري منصوبه بنديءَ جا اهم ثبوت موجود آهن.

نتيجا □ مباحثو

هن تحقيق مان هي نڪتا سامهون اچن ٿا:

1. ڪاهو جو دڙو سنڌ جي قديم ت□ذيبن جي ميلاپ جو مرڪز هو□
2. ٻڌ ڌرم جي زوال □ هندو ڌرم جي آمد هن شهر جي تاريخي ڪردار کي تبديل ڪيو□
3. هن ماڳ جي مختلف دورن □ آباد هجڻ علائقي جي مسلسل ثقافتي ارتقا جو ثبوت آهي□
4. هن ماڳ تي سائنسي تحقيق اڃا اڻپوري آهي، جيڪڏهن وڌيڪ کوٽائي □ کوجنا ڪئي وئي ته وڌيڪ حقيقتون سامهون اچڻ جا امڪان موجود آهن□

نتيجو

حڪومت جي بي ڌياني سبب هي قديم ماڳ مڪمل طور تباهه ٿي چڪو آهي□ هاڻي هن ماڳ تي صرف مٽيءَ جا ڍير موجود آهن، جڏهن ته وڏي ايراضي تي قبضو ڪري ان کي مسمار ڪيو ويو آهي□ هن ماڳ مان ملندڙ نوادرات دنيا جي مختلف

ميوزيمن ۾ رکيل آهن، جڏهنتہ بين الاقوامي قانون موجب اهي شيون اصل ماڳ تي هجڻ گهرجن۔

ڪاهو جو دڙو نه صرف سنڌ جو قديم ورثو آهي پر برصغير جي گڏيل تہذيب، مذهب، فنِ تعمير ۽ تاريخي ارتقا جو اهم حوالو به آهي۔ هي ماڳ ٽن هزار سالن تي پکڙيل تہذيبي تاريخ جا اڻمٽ نشان رکي ٿو، جن تي وڌيڪ سائنسي تحقيق واديءَ سنڌ جي ثقافتي تاريخ کي نون رخن سان اجاگر ڪري سگهي ٿي۔

References:

1. **Bhandarkar, D. R.** *Explorations in Sindh: Archaeological Notes on Buddhist Remains.* Archaeological Survey of India, 1907.

2. **Cousens, Henry.** *The Antiquities of Sindh: With Special Reference to Buddhist and Brahmanical Remains.* Government of India Press, 1929.

3. **Jacob, John.** *Report on the Archaeological Discoveries in Upper Sindh.* Bombay Presidency Archaeological Department, 1850.

4. **Majumdar, N. G.** *Explorations in Sind: Being a Report on the Archaeological Survey of India, Western Circle.* Government of India Central Publication Branch, 1934.

5. **Marshall, John.** *Annual Report of the Archaeological Survey of India, 1925–26.* Archaeological Survey of India, 1928.

6. **Allchin, F. R., and Bridget Allchin.** *The Rise of Civilization in India and Pakistan.* Cambridge University Press, 1982.

7. **Possehl, Gregory L.** *Ancient Cities of the Indus Valley Civilization.* Oxford University Press, 2002.

8. **Sindh Culture Department.** *Archaeological Heritage of Sindh: A Survey of Sites.* Govt. of Sindh, 2015.

پورچوگيزن جو سنڌ سان لاڳاپو ٺٽي تي حملو: هڪ تحقيقي جائزو

تعارف

پندرهين سورهين صدي عيسوي يورپي قومن پنهنجي واپاري سامونڊي حڪمراني کي وسعت ڏيڻ لاءِ مشرقي ملڪن ڏانهن رُخ ڪيو انهن سپ کان اڳ **پورچوگيز** هئا، جن جي سامونڊي قوت دريائي مهارتن کين هندستان، عرب سمنڊ خليج فارس تائين پهچايو
سنڌ، جيڪو ان وقت **ارغون** **ترخان دور** مان گذري رهيو هو، پنهنجي سامونڊي بندرگاهه **ٺٽي (Thatta)** **ديبل (Debal)** جي ڪري عالمي واپار جو اهم مرڪز هو

پورچوگيزن جو برصغير اچڻ واپاري مفاد

1498ع ۾ **واسڪو ڊي گاما** جڏهن ڪيپ آف گُڊ هوپ مان گذري ڪري **ڪاليڪٽ (Calicut)** پهتو، تڏهن پورچوگيزن لاءِ نئون واپاري دروازو کليو۔
انهن جو بنيادي مقصد صرف واپار نه، پر **عيسائيت جي تبليغ ۽ ساموندي حڪمراني** به هو۔

پورچوگيزن جلدي ئي **گووا، دمن، ديو، سورت ۽ بمبئي** جهڙن بندرگاهن تي پنهنجا قلعا ٺاهي ورتا، ۽ پوءِ **سنڌ جي ساموندي حدن** ڏانهن وڌيا۔

سنڌ جي سياسي صورتحال (سورهين صدي جي شروعات)

ان وقت سنڌ ۾ **ترخان خاندان** جي حڪومت هئي، جنهن جو مرڪز ٺٽو هو۔ ٺٽو نه رڳو سنڌ جو روحاني ۽ ثقافتي مرڪز هو، پر واپار ۽ صنعت جي لحاظ سان به ايترو ترقي يافته هو جو مؤرخن موجب:

“Thatta was one of the most populous and flourishing cities in Asia.”
(Tavernier, Travels in India, Vol. I)

هتي کان ڪپهه، مصالحن، اناج، چمڙي، ۽ هٿرادو شيون **خليج فارس، عرب، آفريقا ۽ هندستان جي ٻين حصن ڏانهن** موڪليون وينديون هيون۔

پورچوگيزن جا سنڌ سان ابتدائي تعلقات

پهرين مرحلي ۾ پورچوگيزن سنڌ سان **تجارتي ۽ سفارتي رابطا** رکيا۔ انهن ٺٽي ۽ ديبل کان اجازت حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ته جيئن واپار ڪري سگهن، پر **مقامي حڪمرانن طرفان مخالفت** ملي۔

پورچوگيزن کي اهو گمان ٿيو ته ٺٽي ۾ مسلمان واپارين ۽ عربن جي موجودگي انهن جي سامونڊي اجاره داري لاءِ خطرو آهي۔ انهيءَ سبب، هنن سنڌ تي **دٻاءُ ۽ ڌمڪيون ڏيڻ** شروع ڪيون۔

ٺٽي تي پورچوگيز حملو (1555ع تقريباً)

تاريخي حوالن مطابق، جڏهن ٺٽي جي حاڪم **مرزا عيسيٰ ترخان** پورچوگيزن کي تجارتي مراعات ڏيڻ کان انڪار ڪيو، تڏهن **پورچوگيزن هڪ وڏو بحري بيڙو ناهي ٺٽي تي حملو ڪيو**۔

- تقريباً **7000 پورچوگيز سپاهي ۽ 28 جنگي ٻيڙيون** سنڌ جي ڪنارن تي پهتيون۔
- ٺٽي جي دفاع لاءِ ڪافي تياري نه هئي، نتيجي ۾ شهر ۾ داخل ٿي **پورچوگيز فوجن قتلِ عام، لُٽ مار ۽ باهه لڳائي ڇڏي**۔

- ڪيترن تاريخدانن موجب، شهر جا **40 هزار ماڻهو مارجي ويا** ۽ ٺٽو **چئن ڏينهن تائين سڙندو رهيو**۔

مذهبي ۽ ثقافتي اثرات

پورچوگيزن جي اچڻ سان سنڌ جي ساموندي علائقن ۾ عيسائي مشنري به پهتي۔
انهن **ڪيٿولڪ مشن** قائم ڪيا، خاص طور تي **ڪيچ، لسبيله ۽ مڪران ڪنارن تي**۔
پر سنڌ جي گهڻي آبادي مسلمان هجڻ سبب، انهن کي **تبليغي ڪاميابي حاصل نه ٿي**۔

نتيجا ۽ اثرات

پورچوگيز حملن ۽ ساموندي پابندين سنڌ جي معيشت کي گهڻو متاثر ڪيو۔

1. **ٺٽي جو واپاري زوال:**
ڪيترائي واپاري گجرات ۽ بمبئي ڏانهن لڏي ويا، جنهن سان ٺٽو اقتصادي لحاظ کان ڪمزور ٿيو۔
2. **مغلن جي دلچسپي:**
جڏهن مغلن ڏٺو ته پورچوگيز ساموندي خطره بڻجي رهيا آهن، ته **اڪبر اعظم** سنڌ کي پنهنجي سلطنت ۾ شامل ڪرڻ لاءِ مهم شروع ڪئي (1591ع)۔
3. **سنڌ جي ساموندي اهميت ۾ گهٽتائي:**
پورچوگيزن جي خوف سبب سنڌ جي

سامونڊي واپار جو وڏو حصو **سورت** ۽ **گووا** ڏانهن منتقل ٿي ويو۔

نتيجو

پورچوگيزن جو ٺٽي تي حملو صرف هڪ فوجي يا تجارتي واقعو نه هو، بلڪه اهو **برصغير** ۾ **يورپي سامونڊي طاقت جي شروعات جو علامتي موڙ** هو۔
سنڌ، جيڪا واپار، صنعت ۽ ثقافت ۾ اڳڀري هئي، انهيءَ حملن کان پوءِ **اقتصادي** ۽ **سياسي لحاظ سان ڪمزور** ٿي وئي۔

انهيءَ تاريخي واقعن مان ظاهر ٿئي ٿو ته **سنڌ جا سامونڊي بندرگاهه عالمي واپار لاءِ ڪيترا اهم هئا، ۽ انهن تي اجاره داري حاصل ڪرڻ لاءِ يورپي طاقتون ڪيئن هڪٻئي سان مقابلي ۾ هيون**۔

حوالا

1. Ferishta, *Tarikh-e-Ferishta*, Vol. II.
2. Tavernier, *Travels in India*, Vol. I.
3. Barbosa, Duarte, *The Book of Duarte Barbosa* (1918).
4. Elliot & Dowson, *The History of India as Told by Its Own Historians*, Vol. IV.

5. Qureshi, I. H., *The Muslim Community of the Indo-Pakistan Subcontinent (610–1947)*.
6. Ansari, A. S., *History of Sindh under the Mughals, 1591–1700*.

برصغير جا سرحدي علائقا سنڌو تهذيب جو ثقافتي تسلسل

خلاصو

هيءُ مضمون برصغير جي اهڙن علائقن جو سرحد پار مطالعو پيش ڪري ٿو، جيڪي جديد سياسي ورهاست جي باوجود سنڌو تهذيب جي ورثي سان ڳنڍيل رهيا آهن. گجرات جو ڪڇ، راجسٿان جو ٿر، ۽ پارتي پنجاب—هيءُ سڀ علائقا لساني، سماجي، ۽ طرزِ زندگي جي لحاظ سان سنڌ ۽ پاڪستاني پنجاب سان ويجهي ثقافتي وابستگي رکن ٿا. هيءُ مطالعو تاريخي جاگرافي، لساني ثبوتن، ۽ ثقافتي مشابهتن جي بنياد تي دليل پيش ڪري ٿو ته هيءُ علائقا هزارين سالن جي پراڻي سنڌو تهذيب جي تسلسل جو حصو آهن، نه ته جديد سياسي حد بندين جو.

تعارف

سنڌو تهذيب (Indus Valley Civilization) دنيا جي قديم ترين شهري تهذيبن مان هڪ آهي، جنهن جو دائرو صرف موجوده پاڪستان تائين محدود نه هيو، پر ان اوپر پنجاب، هريانه، گجرات، راجسٿان ڪڇ پچ جا علائقا به شامل هئا (Possehl, 2002). 1947ع جي ورهاست کان پوءِ سياسي سرحدون ته بدلجي ويون، پر تهذيبي سرحدون اڄ به قائم آهن.

تاريخي جاگرافيائي پس منظر

ڪڇ، ٿرپارڪر، جيسلمير، بارمير، چولستان صديون تائين ريگستاني سنڌ جي هڪ ئي قدرتي تهذيبي تسلسل جو حصو رهيا آهن. پاٽي جا ذخيرا، واپاري رستا، خان بدوش قبيلن، زبانن جي ڏي وٺ هن علائقي هڪ گڏيل ثقافتي فضا پيدا ڪئي (Mehta, 1999). هن جاگرافيائي تسلسل سنڌو تهذيب جي واڌاري استحڪام اهم ڪردار ادا ڪيو.

ثقافتي لساني مشابهتون

ڪڇ (گجرات)

ڪڇ جي ڪڙهائي، لوڪ موسيقي، خانہ بدوش برادريون، ڪڇي ٻولي، ۽ مقامي رسمن ۾ سنڌ سان ويجهي مشابهت ڏسڻ ۾ اچي ٿي. هتان جون لوڪ روايتون ۽ قبيلائي نيٽ ورڪ سنڌ جي مير، جوگي، ۽ بگٽي برادرين سان ملن ٿا (Boivin, 2014).

ٿر (راجستان)

بارمير ۽ جيسلمير جا علائقا لباس، لوڪ گيت، پگڙيون، اونٺن سان وابسته معيشت، ۽ خانہ بدوش قبيلن جي لحاظ سان ٿرپارڪر ۽ چولستان سان مشابهت رکن ٿا. هتان جي موسيقي، جهڙوڪ "پنهل" ۽ "مورلي"، سنڌ جي صوفي روايت سان هم آهنگ آهي (Frater, 2000).

پارتي پنجاب

پارتي پنجاب ۾ زراعت، لوهڙي ۽ بيزاخي جهڙا تہوار، پنگڙو ناچ، ديهي خانداني ڍانچو، ۽ ٻوليون (پنجابي، سرائڪي، هندڪو) پاڪستاني پنجاب سان ويجهي لاڳاپا رکن ٿيون. هتان جي ديهي زندگي، رسمن ۽ زراعت جي نظام ۾ سنڌو تهذيب جو تسلسل موجود آهي (Singh, 2011).

تهذيب بمقابلہ سياسي ورهاست

رياستي سرحدون انتظامي نوعيت جون هونديون آهن، جڏهن ته تهذيبي سرحدون صدين جي گڏيل تجربن، ميل جول، ۽ اجتماعي ياداشت تي ٻڌل

هونديون آهن. سنڌو تهذيب جي علائقن ۽ ثقافتي وحدت کي سياسي ورهاست ختم نه ڪري سگهي، بلڪه صرف انتظامي طور جدا ڪيو ويو آهي (Gupta & Thapar, 2018).

نتيجو

ڪڇ، ٿر، ۽ پارتي پنجاب صرف پارتي رياستن جا علائقا نه آهن، بلڪه سنڌو تهذيب جي زنده تسلسل جون عملي مثالون آهن. هنن جو ثقافتي رشتو سنڌ سان اڄ به زنده ۽ محسوس ٿيندڙ آهي. هيءُ مضمون زور ڏئي ٿو ته تهذيبن کي سمجهڻ لاءِ سياسي نقشن کان اڳتي ڏسڻ گهرجي، ۽ ان ورثي کي تسليم ڪرڻ گهرجي جيڪو هنن علائقن کي گڏ ڪري ٿو.

References:

Boivin, M. (2014). *Sindh through history and representations: French contributions to Sindhi studies*. Oxford University Press.

Frater, A. (2000). *Beyond the Indus: Travels in the Thar Desert*. Penguin Books.

Gupta, S., & Thapar, R. (2018). *Culture and civilization in the Indus region*. .Aryan Books International

Mehta, R. (1999). *Kutch and the desert* .*cultures of Sindh*. Sahitya Sangam

Possehl, G. L. (2002). *The Indus civilization: A contemporary perspective*. .AltaMira Press

Singh, J. (2011). Shared cultural patterns of Punjab across borders. *Journal of South Asian Heritage Studies*, 5(3), 112– .128

سنڌو سڀيتا ۽ عمان (مگان) جي وچ ۾ واپاري لاڳاپا

تعارف

اٽڪل پنج هزار سال اڳ، دنيا جون ٽي وڏيون قديم سڀيتائون—Indus Valley Civilization، Ancient Egypt، ۽ Mesopotamian Civilization—هڪ ٻئي سان واپاري لاڳاپن ۾ جڙيل هيون. قديم Sumerian Civilization جي آثار قديمه ۽ تحريرن ۾ ان دور جي ٽن اهم واپاري مرڪزن جو ذڪر ملي ٿو: **مگان، دلمون** ۽ **ميلوها**. انهن علائقن جا واپاري يا ته ميسوپوٽيميا وچي واپار ڪندا هئا يا اتي مستقل رهائش اختيار ڪري واپاري ڪالونيون قائم ڪندا هئا.

جديد تحقيق مان واضح ٿئي ٿو ته **ميلوها** جا رهواسي اصل ۾ سنڌو سڀيتا سان لاڳاپيل واپاري هئا، جڏهن ته **دلمون** کي اڄ جي Bahrain سان سڃاتو وڃي ٿو، ۽ **مگان** کي موجوده Oman ۽ United Arab Emirates جي علائقن سان منسوب ڪيو وڃي ٿو.

سوميري متنن ۾ مگان

مگان جو ذڪر سوميري تحريرن ۾ ان وقت ملي ٿو جڏهن Umm al-Nar Civilization (2600–2000 ق.م) پنهنجي

عروج تي هئي. هن علائقي کي خاص طور تي ٻيڙيون ٺاهڻ ۽ ساموندي مهارت لاءِ سڃاتو ويندو هو.

اڪادي بادشاهه Sargon of Akkad (2371–2316 ق.م) فخر سان لکي ٿو ته دلمون، مگان ۽ ميلوها جون ٻيڙيون سندس بندرگاهن تائين اينديون هيون. سندس جانشين Naram-Sin بعد ۾ مگان کي فتح ڪيو، جيڪو هن علائقي جي اهميت کي ظاهر ڪري ٿو.

ساموندي واپاري نيٽ ورڪ

آثار قديمه جا ماهر مڃين ٿا ته سنڌو سڀيتا جا واپاري Persian Gulf ذريعي عمان ۽ ٻين عرب علائقن تائين پهچندا هئا. سامان پهرين سنڌو درياهه وسيلي ساحلي علائقن تائين آندو ويندو هو ۽ پوءِ سمنڊ ذريعي ٻين ملڪن ڏانهن موڪليو ويندو هو.

هي واپاري نيٽ ورڪ سنڌو سڀيتا کي ميسوپوٽيميا، ايران ۽ ڏکڻ اوڀر عرب سان ڳنڍيندا هئا.

عمان مان آثار قديمه جا ثبوت

عمان ۾ کوٽاين مان اهڙا ڪيترائي ثبوت مليا آهن جيڪي سنڌو سڀيتا سان مضبوط لاڳاپن کي ظاهر ڪن ٿا. ماهر آثار قديمه Dennys Frenez مطابق، هيٺيان شيون مليون آهن:

- سنڌو طرز جا رنگيل ٿانو
- ڪارنيلئن جا مڻڪا
- هاٿي جي ڏند مان ٺهيل شيون
- واپار لاءِ استعمال ٿيندڙ پٿريلا وزن

- سنڌو مهرون

اهي سڀ شيون واضح ڪن ٿيون ته سنڌو جا واپاري عمان ۾ موجود هئا.

دهوا جو ماڳ

دهوا، جيڪو سوحار پرسان واقع آهي، هڪ انتهائي اهم ماڳ آهي. هتي ٿيل کوٽاين (2013–2017) مان هي شيون مليون:

- سنڌو طرز جون مهرون
- ڳاڙهي ۾ ڪاري رنگ واري مٽي جا ٿانو
- وڏا ذخيري جا مرتبان
- کاڌو پچائڻ لاءِ چلهه

اهي شيون Mohenjo-daro جهڙن شهرن سان گهٽي مشابهت رکن ٿيون. Sultan Qaboos University موجب، اهي شيون سنڌ ۾ تيار ٿي عمان ڏانهن واپار لاءِ موڪليون وينديون هيون.

واپاري شيون ۾ متاسثا

سنڌو سڀيتا مان برآمد ٿيندڙ شيون

- ڪارنيلئن جا زيور
- هاٿي جي ڏند جا سينگار ۾ رانديڪا
- رنگيل ٿانو
- مهرون ۾ وزن

مگان (عمان) مان برآمد ٿيندڙ شيون

- ٽامو (Copper)

ٽامو ان دور ۾ تمام اهم هو، ڇاڪاڻ ته اهو ڌاتوڪاري لاءِ ضروري هو.

عمان جا ٻيا اهم ماڳ

عمان ۾ ڪيترن ئي ٻين ماڳن مان پڻ سنڌو سڀيتا جا ثبوت مليا آهن:

- **راس الجِنز**: هڪ سينگ واري ڏڳي واري سنڌو مهر
- **راس الحد**: سنڌو طرز جا ڪاڏي جا ٿانو
- **بات ۽ سلوت**: اندروني علائقن ۾ سنڌو ٿانو
- **تل ابرق ۽ شمل**: قبرن مان سنڌو وزن

اهي سڀ ثبوت ظاهر ڪن ٿا ته سنڌو جا واپاري صرف سامونڊي علائقن تائين محدود نه هئا.

ثقافتي ۽ فني لاڳاپا

Michael Jansen مطابق، مگان ۽ سنڌ جي ماڻهن جي وچ ۾ مضبوط ثقافتي لاڳاپا هئا. زيورن، رسمن ۽ ٻين شين مان ظاهر ٿئي ٿو ته سنڌو سڀيتا جو اثر عمان تي پڻ پيو.

واپاري رستا

ماهرن موجب سامان هيٺين مرحلن مان گذرندو هو:

1. سنڌو درياهه ذريعي ساحلي علائقن تائين
2. سمنڊ ذريعي عمان تائين
3. بندرگاهن تان اندروني علائقن ڏانهن
4. جبلن ذريعي دهوا تائين پهچايو ويندو هو

نتيجو

موجود ثبوتن مان واضح ٿئي ٿو ته 2700 کان 2000 ق.م جي وچ □ سنڌو سڀيتا □ مگان (عمان) جي وچ □ مضبوط واپاري لاڳاپا هئا. اهي لاڳاپا نه رڳو معاشي پر ثقافتي پڻ هئا.

سنڌو جا واپاري دنيا جي قديم ترين سامونڊي واپارين مان هئا، جن پنهنجي مهارت سان پري پري علائقن تائين واپار ڪيو.

References

- Carter, R. A. (2001). Classification of ceramics from the upper layer excavations at Tell Abraq. *Arabian Archaeology and Epigraphy*, 53–60.
- Cleuziou, S., & Tosi, M. (2007). *In the shadow of the ancestors: The prehistoric foundations of the early Arabian civilization in Oman*. Muscat: Ministry of Heritage and Culture.
- Crawford, H. E. W. (1998). *Dilmun and its Gulf neighbours*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Durant, W. (1954). *The story of civilization* (Vol. 1). New York: Simon & Schuster.
- Kenoyer, J. M. (2000). *Ancient cities of the Indus Valley civilization*. Karachi: Oxford University Press.
- Possehl, G. L. (2002). *The Indus civilization: A contemporary perspective*. Delhi: Rowman Altamira.
- Potts, D. T. (1990). *The Arabian Gulf in antiquity* (Vol. I). Oxford: Clarendon Press.

درياءِ سنڌ: تهذيب، ترقي، امن ۽ پائيچاري جو وهڪرو

تعارف

درياءُ صرف پاڻيءَ جو وهڪرو نه هوندو آهي، پر اهو تهذيبن، تمدن، ۽ انساني شعور جو سرچشمو به هوندو آهي. درياءِ سنڌ، جنهن جي ڪنارن تي دنيا جي قديم ترين تهذيبن مان هڪ، سنڌو تهذيب، جنم ورتو، اڄ به فطرت، تاريخ، ۽ سياست جي سنگم تي بيٺل آهي.

درياءِ سنڌ (Indus River) ڏکڻ ايشيا جو سڀ کان ڊگهو درياءُ آهي، جيڪو هماليه جبل جي سنگي ڪباب (Lake Sengge Zangbo) جي برفاني ڌارا مان نڪري ٿو. هي درياءُ چين جي خودمختار علائقي تبت مان وهندو اڳتي هندستان طرف وڌندو آهي. بعد ۾ سنڌو درياهه هندستان جي لداخ ۽ جمو-ڪشمير مان گذري، پاڪستان جي گلگت-بلتستان کان پوءِ خيبرپختونخوا جي علائقي ۾ پهچندو آهي. جنهن بعد پنجاب ۽ سنڌ جي علائقن مان وهندو آخرڪار سنڌي سمنڊ ۾ وڃي ڇوڙ ڪري ٿو (Giosan et al., 2012). ان جي ڊيگهه لڳ ڀڳ 3,180 ڪلوميٽر آهي، ۽ ان جو آبي نظام پاڪستان جي زراعت، ماحوليات، ۽ تهذيب لاءِ حياتيءَ جي حيثيت رکي ٿو (Possehl, 2002).

تهذيبي ورثو

درياءِ سنڌ صرف پاڻيءَ جو وهڪرو نه، پر دنيا جي قديم تهذيبن مان هڪ تهذيب کي جنم ڏيندڙ آهي. دنيا جي 5 هزار سال آڳاٽي تهذيب هن درياهه جي پاڻي ۽ مٽي مان جنم ورتو. سنڌو تهذيب جا اهم شهري مرڪز سنڌو درياءَ جي ڪنارن تي آباد هئا، جتي شهري منصوبابندي، واپار، ۽ فن تعمير جا اعليٰ مثال مليا آهن.

انساني تهذيب جي شروعات درياهن جي ڪنارن تي ٿي. قديم دور جي ماڻهن پنهنجا جهوپا ان ئي هنڌ جوڙيا، جتي کين پاڻي سهنجائي سان ملي ٿي سگهيو.

پروفيسر ماڻڪ پٿاوالا پڻ ايئن چوندي ڪونه ٿو هبڪي ته، ”سنڌ کي رونقدار ۽ پريو پاڳيو بنائڻ ۾ سنڌو درياهه جو وڏو هٿ آهي. سنڌو درياهه اسان جي سنڌ جي جنم کان اڳ ئي موجود هو. جيئن ٻار ڄمڻ کان اڳ ماءُ جي ٿڃن ۾ ٿڃ اچي ٿي، تيئن سنڌ کي تاتي نپائي وڏو ڪرڻ لاءِ سنڌو اڳئي هتي حاضر هئي.(Pithawala, M.B “Marvels of Earth”) P-56-57

درياءُ جي حياتي

رابرٽ ميڪفارلين لکي ٿو: "جيڪڏهن اسين دريائن کي جيئرو سمجهون، ته دنيا ڏسڻ جو انداز بدلجي ٿو" (Macfarlane, 2017). مستنصر حسين تارڙ ۽ جيمز سي اسڪاٽ پڻ دريائن کي تهذيبن جا زنده عنصر قرار ڏين ٿا (Scott, 2020; Tarar, 2001). درياءُ صرف فطرت جو حصو نه، پر انساني شعور، ثقافت، ۽ تاريخ جو به عڪاس آهي.

ان جي وهڪرن سان تهذيبون جنم وٺنديون آهن، ۽ ان جي بندش سان تمدن برباد ٿي ويندي آهي.

وحدت جو فڪري اظهار

سنڌو درياهه جتان ڪان نڪري ٿو ۽ جتي چوڙ ڪري ٿو، اهو سڄو خطو هڪ ئي تهذيب، ثقافت ۽ ٻولي جي نمائندگي ڪري ٿو. سنڌو درياهه جي ماٿري ۾ صدين کان ساڳيا ماڻهو آباد آهن، جن جا پاڙ ۾ اڻٽٽ لاڳاپا آهن. سنڌو درياهه جي ٻنهي ڪپرن تي رهندڙ ماڻهن کي ڪشمير کان ڪراچي تائين ڌار ڪري نه ٿو سگهجي. هي درياهه هن خطي ۾ وسندڙ انساني نسلن، قومن ۽ قوميتن وچ ۾ اتحاد جي علامت آهي. جيسيتائين هي درياهه وهندو رهندو، تيستائين هن ملڪ ۾ خطي جي وحدانيت برقرار رهندي، ۽ هن وادي جي ماڻهن ۾ پيار ۽ پنهنجائپ برقرار رهندي.

هي فڪر رڳو شاعراڻو اظهار نه، پر تاريخي حقيقتن تي ٻڌل آهي. آثار قديمه، لسانيات، ۽ ثقافتي تسلسل جا مطالعو ڏيکاري ٿو ته سنڌو ماٿري جي تهذيب، ٻولي، ۽ سماجي ڍانچو هزارين سالن کان هڪجهڙائي جو مظاهرو ڪري ٿو (Possehl, 2002; Giosan et al., 2012). درياءَ جي وهڪرن سان نه صرف پاڻي، پر تهذيب، واپار، ۽ انساني لاڳاپا به وهندا رهيا آهن، جيڪي هن خطي جي وحدت جو بنياد آهن.

لساني ثقافتي تسلسل

درياءِ سنڌ جي ڪنارن تي وسندڙ علائقن جيتوڻيڪ مختلف ٻوليون ڳالهايون وڃن ٿيون—جن سنڌي، سرائڪي، پنجابي، بلتي، شينا، بروشسڪي، پوٺوهاري شامل آهن. پر انهن جو بنياد هڪ قديم ٻولي ”سنڌو“ آهي. جنهن جا ثبوت سنڌو ماٿري جي تهذيبي مرڪزن مان مليا آهن. هن خطي رائج سڀ ٻوليون سنڌو ماٿري جي قديم زبان ”سنڌو“ جون شاخون آهن. سنڌي، سرائڪي، پنجابي، بلتي، شينا، بروشسڪي، پوٺوهاري، ڪڇي، ڪاٺياواڙي، راجسٿاني ٻوليون ڳالهائيندڙ سنڌو ماٿري جي تهذيب جا وارث آهن. جن کي هڪ ٻئي کان الڳ ڪري نه ٿو سگهجي. جيتوڻيڪ هي ٻوليون صوتيات، لغت، لهجي مختلف آهن، پر انهن جو بنيادي ڍانچو، لوڪ ادب، تهذيبي اظهار هڪجهڙائي جو مظاهرو ڪن ٿا (Rahman, 1996).اڄ به سنڌو ماٿري رهندڙ برادرين ذاتين جو بنياد هڪ ئي آهي.

- سنڌي ٻولي درياءِ سنڌ جي هيٺئين وهڪري ڳالهائي ويندي آهي، جيڪا نه صرف سنڌو تهذيب جي وارث آهي، پر ان جي لوڪ گيتن، ڪهاڻين، روايتن درياءَ جي تصوير زنده رهي آهي. شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي بيتن سنڌو درياءَ جو جذباتي انداز ذڪر موجود آهي.
- سرائڪي ٻولي وچولي پنجاب ڏکڻ پنجاب ڳالهائي ويندي آهي، جيڪا اصل سنڌي ٻولي جو هڪ لهجو آهي. سرائيڪي بيلٽ درياءِ سنڌ جي ساڄي ڪپ تي آباد ماڻهو

پنهنجي لوڪ ڪهاڻين ۽ درياءَ ڪي محبت، قرباني، ۽ جدوجهد جي علامت طور پيش ڪن ٿا. هير رانجهي جي ڪهاڻيءَ ۽ درياءَ رانجهي جي سفر جو ساٿي آهي.

- پنجابي ٻولي جي سنڌو درياهه سان جذباتي وابستگي موجود آهي. پنجاب ۽ سنڌو درياءَ کي "راوي"، "چناب"، ۽ "ستلج" سان گڏ تصور ڪيو ويندو آهي. پنجابي لوڪ گيتن ۽ درياءَ جو وهڪرو محبوب جي انتظار، هجرت، ۽ وصال جي علامت آهي.
- بلتي ۽ بروشسڪي ٻوليون گلگت-بلتستان جي علائقن ۾ ڳالهائي وڃن ٿيون، جتان درياءِ سنڌ جي شروعاتي وهڪرو شروع ٿئي ٿو . انهن ٻولين جي لوڪ ادب ۽ درياءَ کي جبلن جو روح، فطرت جي طاقت، ۽ آسماني برڪت طور ڏنو ويندو آهي.

سنڌو درياهه هن ماٿري جي تهذيبي وحدت کي ظاهر ڪري ٿو. لوڪ ادب، گيت، ۽ روايتون درياءَ کي صرف جغرافيائي عنصر نه، پر جذباتي، روحاني، ۽ سماجي لاڳاپن جي علامت طور پيش ڪن ٿيون (Shackle, 1979; Rahman, 1996).

سياسي ۽ اخلاقي تناظر

سنڌو درياهه کي صرف وسيلن جي ورڇ جي نظر سان ڏسڻ نه گهرجي. جيڪڏهن سنڌو درياهه کي وسيلن ۽ مفادن جي ورڇ جي نظر سان ڏنو ويو ته اهو عمل هن درياهه جي تهذيبي ۽ فطري اهميت کي نظرانداز ڪرڻ جي برابر آهي. درياءَ کي

مفادن جو هٿيار نه، پر پائيچاري جو ذريعو بڻائڻ گهرجي، جيئن ماحولياتي انصاف ۽ علائقائي امن ۽ گڏيل ترقي کي فروغ ملي.

عملي تجويزون

- تعليمي شعور: اسڪولن ۽ يونيورسٽين ۾ درياءِ سنڌ جي تاريخ، سنڌو تهذيب، ۽ ماحوليات کي نصاب ۾ شامل ڪيو وڃي.
- مقامي آگاهي مهمون: درياءَ جي صفائي، آبي حقن، ۽ ثقافتي ورثي بابت عوامي مهمون هلائيون وڃن.
- قانوني تحفظ: درياءَ جي فطري وهڪري، آبي ورڇ، ۽ تهذيبي ماڳن جي قانوني تحفظ لاءِ پاليسيون جوڙيون وڃن.
- ثقافتي جشن: درياءِ سنڌ جي حوالي سان ثقافتي ميلن، لوڪ گيتن، ۽ فنون لطيفه جي ذريعي وحدت جو جشن ملهائجي.
- بهتر ٿيندو ته هر سال سڄي ملڪ ۾ سنڌو درياهه جو ڏهاڙو ملهائڻ گهرجي.

نتيجو

سنڌو درياهه امن، تهذيب ۽ فطرت جو وهڪرو آهي. ان کي روڪڻ نه، پر وهڻ ڏيڻ گهرجي. پاڻيءَ کي جنگ جو هٿيار نه، پر پائيچاري ۽ گڏيل ترقي جو ذريعو بڻائڻ گهرجي. ان جي وهڪرن ۾ نه صرف پاڻي، پر تاريخ، شعور، ۽ اميدون به وهنديون

آهن. درياءَ جي حفاظت، ان جي تهذيبي ورثي جي بحالي، ۽ ان سان وابسته انساني قدرن جي واڌاري لاءِ گڏيل شعور جي ضرورت آهي.

References

- Doniger, W. (2009). *The Hindus: An Alternative History*. Oxford University Press.
- Ghosh, S. (2021). *Indus Waters Treaty: A Political and Environmental Analysis*. Routledge.
- Giosan, L., Clift, P. D., Macklin, M. G., Fuller, D. Q., Constantinescu, S., Durcan, J. A., ... & Tabrez, A. R. (2012). *Fluvial landscapes of the Harappan civilization*. *PNAS*, 109(26), E1688–E1694. https://doi.org/10.1073/pnas.1112743109
- Macfarlane, R. (2017). *The Wild Places*. Penguin Books.
- Marshall, J. (1931). *Mohenjo-Daro and the Indus Civilization*. Arthur Probsthain.
- Possehl, G. L. (2002). *The Indus Civilization: A Contemporary Perspective*. Rowman Altamira.

- Rahman, T. (1996). *Language and Politics in Pakistan*. Oxford University Press.
- Scott, J. C. (2020). *Against the Grain: A Deep History of the Earliest States*. Yale University Press.
- Shackle, C. (1979). *Punjabi Language and Literature*. School of Oriental and African Studies.
- Tarar, M. H. (2001). *Nepal Nagri*. Sang-e-Meel Publications.
- Wheeler, M. (1959). *Early India and Pakistan: To Ashoka*. Praeger.

سنڌي ثقافتي ڏينهن، قومي سڃاڻپ، وطن جي وحدت ۽ وجود جي تصديق **جو ڏهاڙو**

رک سنڌي

هر قوم جي سڃاڻ ان جي زبان، تهذيب ۽ تاريخ ۾ سمايل هوندي آهي، ۽ جڏهن اها قوم پنهنجي ثقافتي ورثي کي هڪ گڏيل ڏينهن تي ملهائي، ته اهو عمل صرف جشن نه پر صديون پراڻي سڃاڻپ کي نئين سر جيئارڻ جو پيو نالو هوندو آهي. سنڌي ثقافتي ڏينهن، جيڪو هر سال ڊسمبر جي پهرين آچر تي ملهائجي ٿو، اڄ سنڌي ماڻهن لاءِ نه صرف خوشي جو ڏينهن آهي پر پنهنجي وجود جي تصديق ۽ احساسِ فخر جو روشن نشان بڻجي چڪو آهي.

2009ع ۾ هڪ نازڪ لمحي تان جنم وٺندڙ هي ڏينهن، اڄ قومي سطح تي هڪ اهڙي وڏي سڃاڻ بڻجي ويو آهي جنهن ۾ نه ڪوبه سياسي اختلاف سمايل آهي، نه ئي ڪنهن طبقي جي ورهاست. هي ڏينهن سڀني سنڌين کي هڪ ڳاٺ ڪري بيهاري ٿو. اجرڪ، ٽوپي، ڊمال، لوڪ موسيقي، شاه لطيف جا بيت ۽ صوفيت جي خوشبوءَ سان ڀريل هي ڏينهن، سنڌ جي محبت جو عالمي اظهار بڻجي چڪو آهي.

02

سنڌي ثقافت: امن، رواداري ۽ محبت جي سفير

سنڌي ثقافتي ڏينهن جي اهميت شايد ان وقت وڌيڪ سمجهه ۾ اچي ٿي جڏهن هڪ سنڌي ٻار، هڪ نوجوان يا هڪ پوڙهيو ڪندڙ مزدور، مڪمل فخر سان اجرڪ اوڍي تصوير ڪڍي سوشل ميڊيا تي شيئر ڪري ٿو. اهو فخر رڳو ڪپڙي جو نه پر هزارين سالن جي تهذيب جو آهي. موئن جي دڙي

کان وٺي شاهه لطيف تائين، راڳ، ڏن، ٻولي ۽
روايتون گڏجي اهڙو رنگ پيدا ڪن ٿيون جيڪو
سنڌين لاءِ سڃاڻ جو سڀ کان وڏو شاهڪار آهي.

ان ڏينهن جي خوبصورتي اها آهي ته نه رڳو سنڌ،
پر پاڪستان ۽ سڄي دنيا ۾ رهندڙ سنڌي، هڪ ئي
وقت تي پنهنجي ثقافتي ورثي سان وابستگي جو
اظهار ڪن ٿا. لنڊن هجي يا دبئي، سئول هجي يا
نيويارڪ—سنڌي ثقافتي ڏينهن دنيا ۾ سنڌ جي
سڃاڻ جو سفير بڻجي ويو آهي.

سنڌي ثقافت جي سڀ کان وڏي طاقت امن،
رواداري ۽ محبت آهي. هڪ اهڙي سرزمين جيڪا
صوفي فڪر جي مرڪز رهي آهي، جتي انسان
ذات جي خدمت کي عبادت جو درجو ڏنو ويو، ۽
جتي رنگ، نسل، زبان ۽ مذهب جي ورهاست
هميشه ناڪام رهي. سنڌي ثقافتي ڏينهن اسان کي
ياد ڏياري ٿو ته اسان جو ورثو نفرت نه، محبت جي
ورهاست آهي.

اڄ جڏهن قومون پنهنجي سڃاڻ ختم ٿيڻ کان ڊڄن
ٿيون، سنڌي ماڻهو پنهنجي ثقافت کي جشن جي
صورت ۾ محفوظ ڪري رهيا آهن. هي ڏينهن
نوجوان نسل کي ٻڌائي ٿو ته سنڌن اصل نسل
ڪهڙو آهي ۽ سندن روايتن ۾ ڪهڙي وڏي طاقت
لڪل آهي. ثقافت کي ملهائڻ رڳو رسم نه، پر
پنهنجي تاريخ کي زنده رکڻ جو عظيم عمل آهي.

آخر ۾، سنڌي ثقافتي ڏينهن هڪ سوال به ڇڏي
وڃي ٿو—ڇا اسان رڳو اجرڪ اوڍڻ سان ثقافت

بچائي سگهون ٿا؟ شايد نه. اصل ثقافت تڏهن زنده ٿئي ٿي جڏهن اسان پنهنجي ٻولي ڳالهائينداسين، ادب پڙهنداسين، فن ۽ موسيقيءَ سان محبت ڪندا سين، ۽ سڀ کان وڌيڪ، پنهنجي صوفيانا روايتن کي رويو بڻائينداسين. سائنس ۽ ٽيڪنالاجي ۾ ترقي ڪنداسين. دنيا جي تعمير ۽ ترقي ۾ حصيدار بڻجنداسين.
اجرڪ جو ڪپڙو ختم ٿي سگهي ٿو، پر صوفيت، محبت ۽ انسانيت—هي ثقافت جي روح آهي، جيڪا ڪڏهن ختم نٿي ٿئي.

سنڌي ثقافتي ڏينهن... سنڌي ماڻهن جي محبت جو رنگين علم، جيڪو هر سال نئون جهنڊو بڻجي هوا ۾ لهرائيندو رهي ٿو۔

اوهان سڀني کي مبارڪ هجي.

بسنت: سنڌو ماٿريءَ جي تهذيب، فطرت ۽ روحانيت جو جشن

بسنت رُت اصل ۾ سنڌو ماٿريءَ جي قديم تهذيب سان ڳنڍيل هڪ عظيم ۽ تاريخي تهوار آهي، جيڪو هزارين سالن کان ڪشمير کان ڪراچي تائين سنڌو ماٿريءَ جي ماڻهن طرفان بهار جي آمد جي

خوشيءَ ۾ ملهايو ويندو آهي۔ ”بسنت“ جي لغوي معنيٰ به بهار جي مند آهي، جيڪا سرديءَ جي جمود کان پوءِ فطرت ۾ نئين ساهه، رنگن ۽ خوشين جي شروعات جو اعلان بڻجي ٿي۔

بسنت جي رُت عام طور فيبروري مهيني جي پهرين هفتي کان شروع ٿي اپريل جي وچ تائين هلندي آهي۔ سنڌين جي قومي ڪيلينڊر ”سنڌو سنبت“ جي حساب سان بسنت مانگهه مهيني ۾ ملهايو ويندو آهي،.

بسنت جي موسم فصلن تي گلن جي ٽڙڻ، سرسبز زمين، خوشبودار هوائن ۽ قدرتي نظارن کان لطف اندوز ٿيڻ جي علامت آهي۔ انهيءَ ڪري بسنت کي “پيلن گلن ڦٽڻ جي رُت” پڻ چيو وڃي ٿو، ڇو ته هن موسم ۾ سرنهن جي پيلن گلن ۽ ٻين گلن جا کيت زمين کي سون جهڙو رنگ ڏئي ڇڏيندا آهن۔

سنڌو ماٿري ۾ قديم دور کان بسنت رُت وڏي سادگي ۽ عقيدت سان ملهائي ويندي آهي۔ روايت موجب هن موسم ۾ گهرن ۾ “ڪيريا” چانور پچايا ويندا هئا، ماڻهو پيلي رنگ جا ڪپڙا پائيندا هئا ۽ گهر گهر مٺن چانورن، مٺائي ۽ پيلا گل ورهايا ويندا هئا۔ مندرن توڙي گهرن ۾ پوڄا پاٺ، ڪيرتن ۽ شڪرگذاريءَ جا عمل ٿيندا هئا۔ بسنت صرف خوشيءَ جو اظهار نه، پر فطرت سان هم آهنگي ۽ زندگيءَ جي نئين شروعات جو احساس به هو۔

سنڌو درياهه جي ڪنارن تي سرجيل قديم مذهبي ڪتاب رِگ ويد ۾ بسنت کي فطرتي تبديليءَ جو هڪ مقدس ۽ خوشين سان ڀرپور مرحلو قرار ڏنو

ويو آهي، جنهن ۾ سرديءَ جي علامت يعني جمود جو خاتمو ٿي وڃي ٿو ۽ ڌرتيءَ تي زندگي ٻيهر مرڪڻ لڳي ٿي۔

هندو ڌرم ۾ بسنت جو ڏينهن علم، دانش، فن ۽ موسيقيءَ جي ديوي سرسوتي سان منسوب آهي۔ انهيءَ نسبت سان هن ڏينهن سرسوتي پوجا ڪئي ويندي آهي۔ اڇو رنگ امن، پاڪيزگي ۽ سڪون جي علامت سمجهيو وڃي ٿو، جڏهن ته زرد رنگ سج جي روشني، سرنهن جي گلن ۽ زندگيءَ جي توانائيءَ جو اظهار آهي۔ بسنت کي هندو ڌرم ۾ “رتو راج” يعني موسمن جو بادشاهه پڻ سڏيو وڃي ٿو، ڇو ته هي موسم زمين جي جاڳرتا، زندگيءَ جي واپسي ۽ نون آغازن جي علامت بڻجي ٿي۔

بسنت صرف مذهبي تهوار نه رهيو آهي، پر وقت سان گڏ هڪ مڪمل سماجي ۽ ثقافتي رنگ اختيار ڪري ويو۔ برطانوي راج دوران به سنڌ ۽ هند جي ڪيترن ئي شهرن ۾ بسنت وڏي جوش، رنگيني ۽ گڏيل خوشيءَ سان ملهايو ويندو هو۔ انهيءَ دور ۾ هندو، مسلمان، سک، عيسائي ۽ پارسي سڀئي زرد لباس پائي گڏ ٿيندا هئا، موسيقي، ڪاڌي پيتي ۽ ميل جول جا اهتمام ٿيندا هئا، جڏهن ته ڏورانهن علائقن مان مهمانن کي به خصوصي طور سڏايو ويندو هو۔ بسنت بين المذاهب هم آهنگي ۽ گڏيل ثقافتي سڃاڻپ جي علامت بڻجي چڪو هو۔

سنڌو ماٿريءَ جي عظيم شاعر شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي شاعري ۾ به بسنت کي هڪ خاص روحاني مقام حاصل آهي۔ شاهه جي رسالي جو

آخري ۾ 36هون سُر “بسنت” آهي، جنهن ۾ 16 بيت، هڪ وائي ۽ هڪ داستان شامل آهن۔ هن سُر جو پهريون بيت:

”آئي رُت بسنت ڪِي، ڪِڙيا ڪنڻهار“

۽ آخري وائي:

”اڄ سڄڻ گهر آيم جيڏيون!
الله اُميدون پُڄايم ايڏيون!“

شاهه لطيف وٽ بسنت صرف موسم نه، پر روحاني ملاقات، اميدن جي تڪميل ۽ اندروني خوشيءَ جو اظهار ۽ علامت آهي۔ بسنت جي آمد سان نه صرف ڌرتي سرسبز ٿئي ٿي، پر انسان جي دل به اميدن، محبت ۽ زندگيءَ جي نون خوابن سان ڀرجي وڃي ٿي۔

آخر ۾ چئجي ته بسنت سنڌو ماتريءَ جو اهو عظيم تهوار آهي، جيڪو فطرت، ثقافت، روحانيت ۽ انساني هم آهنگيءَ کي هڪ ئي ڌاڳي ۾ پوئي ٿو۔ هي موسم اسان کي سيکاري ٿي ته تبديلي فطرت جو حسن آهي، ۽ هر سياري کان پوءِ بهار ضرور ايندي آهي۔

چيٽي چنڊ: اڏيرو لال ۽ سنڌيت

تعارف

چيٽي چنڊ سنڌي سماج جو هڪ اهم مذهبي، ثقافتي ۽ قومي ڏهاڙو آهي، جيڪو هر سال سنڌي ڪئلينڊر جي پهرين مهيني "چيٽ" جي پهرين تاريخ تي ملهايو ويندو آهي. هي ڏينهن خاص طور اڏيري لال، جنهن کي جهولي لعل، درياهه شاهه ۽ پلي واري پير جي نالن سان پڻ سڃاتو وڃي ٿو، جي

ولادت سان منسوب آهي. چيٽي چنڊ نه رڳو مذهبي عقيدت جو اظهار آهي، پر سنڌي سڃاڻپ (سنڌيت)، سنڌو درياهه سان لاڳاپي □ گڏيل تهذيب جو به علامتي اظهار آهي (Panhwar, 1999; Boivin, 2013).

اڏيرو لال: تاريخي □ روايتي پسمنظر

روايتن موجب اڏيرو لال 1007 سنبت □ نصرپور جي رتنراءِ لوهاڻي جي گهر □ ڄائو (Panhwar, 1999). ڄمڻ وقت هن ماءُ جو کير تيسين قبول نه ڪيو، جيستائين سنڌو درياهه جو پاڻي سندس مُنهن □ نه وڌو ويو. ان واقعي سبب کيس درياهه سان روحاني نسبت حاصل ٿي □ هو درياهه شاهه يا جهولي لعل جي اوتار طور مڃيو ويو.

اڏيري لال جو تصور سنڌ جي قديم تاريخ □ لوڪ عقيدي سان ڳنڍيل آهي. سنڌو درياهه قديم زماني کان سنڌي تهذيب جي حياتيءَ جو مرڪز رهيو آهي (Boivin, 2013). پاڻي کي زندگيءَ جو سرچشمو سمجهيو ويو، □ اڏيرو لال انهيءَ خيال جي روحاني شڪل طور سامهون اچي ٿو.

درياهه شاهه جو تصور □ سنڌي تهذيب

سنڌي سماج □ اهو عام خيال رهيو آهي ته "سڄي جهان جو مدار پاڻي تي آهي" (Schimmel, 1975).. سنڌو درياهه نه رڳو زراعت □ واپار جو وسيلو رهيو، پر مذهبي □ روحاني حوالي سان به وڏي اهميت رکي ٿو. جتي جتي سنڌو درياهه وهندو

رهيو، اتي اڏيري لال جا آستانا قائم ٿيا. انهن آستانن تي مسلمان ۽ هندو ٻئي عقيدت سان حاضري ڀريندا رهيا، جيڪا سنڌ جي مذهبي رواداريءَ جو روشن مثال آهي.

چيٽي چنڊ جون رسمون ۽ ميلا

چيٽي چنڊ جي موقعي تي سنڌ ۽ پارت ۾ رهندڙ سنڌي وڏي جوش سان ميلا ملهائيندا آهن. هن ڏينهن:

- اڏيري لال جا پنجڙا ڳايا ويندا آهن
- بهراڻا ڪڍيا ويندا آهن
- درياهه يا آستانن تي دعائون ۽ نذر نياز ٿيندي آهي
- ثقافتي جلوس ۽ گڏجاڻيون ٿينديون آهن

اهي رسمون نه صرف مذهبي عقيدت جو اظهار آهن، پر سنڌي لوڪ ثقافت جي بقا ۽ واڌاري جو ذريعو پڻ آهن (Boivin, 2013).

چيٽ مهينو: تاريخي ۽ ثقافتي اهميت

چيٽ سنڌي ڪئلينڊر جو پهريون مهينو آهي. تاريخي روايتن موجب جڏهن راءِ گهراڻي جي راجا راءِ سهاسي پهرئين سنڌ کي غيرملڪي اثرن کان آزاد ڪرايو، تڏهن سنڌي ڪئلينڊر جي شروعات چيٽ

مهيني کان ڪئي وئي (Panhwar, 1999). چيٽ ربيع جي فصل جو مهينو آهي، جيڪو عيسوي ڪئلينڊر موجب تقريباً 14 مارچ کان 13 اپريل تائين هوندو آهي.

هن مهيني ۾ هندو برادري خاص ڪري نوراتا رکي دُرگا ماتا جي پوڄا ڪري ٿي، جن کي "چيٽ جا نوراتا" چيو وڃي ٿو. اهڙي طرح چيٽ مهينو مذهبي ۽ زرعي حوالي سان به وڏي اهميت رکي ٿو.

پارٽ ۾ چيٽي چنڊ ۽ سنڌيت

ورهاڱي کان پوءِ پارٽ ۾ رهندڙ سنڌين لاءِ چيٽي چنڊ خاص طور "سنڌيت" جي علامت بڻجي ويو آهي. هر سال پارٽ جي مختلف شهرن ۾ سنڌي برادري هن ڏينهن کي قومي سڃاڻپ جي طور تي ملهائي ٿي (Boivin, 2013). اڏيرو لال هتي به سنڌي ثقافت، گڏيل ورثي ۽ تاريخي يادگيريءَ جو مرڪزي ڪردار آهي.

نتيجو

چيٽي چنڊ صرف اڏيري لال جي ولادت جو ڏينهن نه، پر سنڌي تهذيب، سنڌو درياهه سان محبت، مذهبي رواداري ۽ قومي سڃاڻپ جو جامع اظهار آهي. هي ڏهاڙو سنڌ جي تاريخي تسلسل، لوڪ عقيدي ۽ گڏيل ثقافت کي زنده رکڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪري ٿو. اڏيرو لال سنڌي سماج لاءِ اهڙو روحاني نشان آهي، جيڪو انسانيت، پاڻي جي اهميت ۽ امن جو پيغام ڏئي ٿو.

References

- Panhwar, M. H. (1999). *Chronological dictionary of Sindh*. Karachi: Culture Department, Government of Sindh.
- Boivin, M. (2013). *Sindh: Histories and representations*. Oxford University Press.
- Schimmel, A. (1975). *Mystical dimensions of Islam*. University of North Carolina Press.

لاهري بندر/ جاڪي بندر تي پهريون ڳڌيل ساموںڊي آثار قديمه جو منصوبو

سنڌ جي ساموںڊي ورثي جي نئين دريافت

فيبروري 2026 ثقافت، سياحت، آثار قديمه
آرڪائيوز کاتي، حڪومت سنڌ، آغا خان يونيورسٽي
لنڊن سان ڳڌجي پهريون ساموںڊي آثار قديمه جو

منصوبو شروع ڪيو. هن منصوبي دوران پاڻي هيٺان ٽڪريون ۽ اڏاوتي باقيات دريافت ٿيون، جيڪي سنڌ جي سامونڊي ورثي جي اهميت کي اجاگر ڪن ٿيون.

سنڌ جي تاريخ درياهن ۽ سمنڊن سان ڳنڍيل آهي. لاهري بندر ۽ جاڪي بندر جهڙا سامونڊي شهر قديم واپاري رستن ۽ سامونڊي ثقافت جا مرڪز رهيا آهن (Qureshi, 1992). سامونڊي آثار قديمه پاڪستان ۾ نئون شعبي طور اڀري رهيو آهي، ۽ سنڌ ان ۾ اڳواڻي ڪري رهي آهي.

منصوبي جو پس منظر

ثقافت کاتي، حڪومت سنڌ، آغا خان يونيورسٽي لنڊن سان گڏجي فيبروري 1 کان 28، 2026 تائين لاهري بندر/جاڪي بندر تي کوٽائي ڪئي. ٽيم ۾ پاڪستاني ۽ بين الاقوامي ماهر شامل هئا، جن ۾ زاهده قادري، اوليوئر اونيزيم، عامر بزيل، شبيب اصغر ۽ ڪاشف خان شامل هئا.

کوٽائي دوران پاڻي هيٺان ٽڪريون ۽ اڏاوتي باقيات دريافت ٿيون. ابتدائي نتيجا ظاهر ڪن ٿا ته هي بندر قديم واپاري مرڪز طور ڪم ڪندو هو، جيڪو انڊين اوشن جي واپاري رستن سان ڳنڍيل هو (Ahmed, 2015).

سامونڊي آثار قديمه جي دريافتن سان سنڌ جي تاريخي شعور ۾ نئون باب کوليو ويو آهي. هي دريافت نه رڳو علمي تحقيق لاءِ اهم آهي، پر ثقافتي سياحت ۽ عالمي ورثي جي تحفظ لاءِ به نيون راهون کوليندي (UNESCO, 2021).

لاهرِي بندر/جاکي بندر تي ٿيل هي کوٽائي سنڌ جي سامونڊي ورثي کي نئين سر اجاگر ڪري ٿي. مستقبل □ وڌيک سائنسي تحقيق سان سنڌ جي سامونڊي تاريخ کي عالمي سطح تي پيش ڪرڻ ممڪن ٿيندو.

References

- Ahmed, S. (2015). *Maritime trade routes of the Indian Ocean: A historical perspective*. Karachi: Oxford University Press.
- Qureshi, I. H. (1992). *Sindh and the sea: Historical ports and trade*. Hyderabad: Sindh University Press.
- UNESCO. (2021). *Underwater cultural heritage and its protection*. Paris: UNESCO Publishing.

سنڌو درياهه: سنڌي تهذيب، تاريخ ۽ معيشت جو سرچشمو

سنڌ جي سڃاڻپ، ثقافت ۽ تاريخ جو سڀ کان اهم اهڃاڻ **سنڌو درياهه** آهي. سنڌين لاءِ هي درياهه صرف پاڻي جو وهڪرو نه پر زندگي، تهذيب، معيشت ۽ روحانيت جو سرچشمو رهيو آهي. قديم دور کان وٺي جديد دور تائين سنڌ جي سماج، ادب ۽ تاريخ ۾ سنڌو درياهه کي مرڪزي حيثيت حاصل رهي آهي.

قديم تاريخ ۽ واديءِ سنڌ جي تهذيب

انساني تاريخ جي عظيم تهذيبن مان هڪ **”سنڌو تهذيب“** سنڌو درياهه جي ڪنارن تي جنم ورتو. تقريباً **3000 کان 2500 ق.م** جي وچ ۾ هي تهذيب پنهنجي عروج تي هئي.

هن تهذيب جا اهم شهر هئا:

- **موهن جو دڙو**
- **هڙاپا**
- **آمري**

آثار قديمه جي کوٽائن مان معلوم ٿيو آهي ته انهن شهرن ۾ باقاعده رستا، نيڪال جو نظام، اناج جا گودام ۽ واپاري مرڪز موجود هئا. اهي سڀ ترقيون سنڌو درياهه جي پاڻي ۽ زرخيز زمين جي ڪري ممڪن ٿيون.

سنڌ جي نالي سان تعلق

سنڌو درياهه سنڌ جي سڃاڻپ جو بنياد بڻيو. قديم فارسي ۽ يوناني ذريعن مطابق:
سنڌو → هند → انڊس → انڊيا

هن سڄي خطي، جنهن کي برصغير ڪوٺيو وڃي ٿو، ان سنڌو درياهه تان پنهنجو نالو ”هند“ ۽ ”انڊ“ حاصل ڪيو.

يوناني مورخ **Herodotus** پنهنجي تاريخي ڪتابن ۾ سنڌو درياهه جو ذڪر ڪيو آهي، جڏهن ته يوناني سفير **Megasthenes** پنهنجي ڪتاب **Indica** ۾

هن علائقي جي جغرافيه □ درياهن بابت تفصيل بيان ڪيو.

اسلامي دور □ مشهور عالم البيروني **Al-Biruni** به پنهنجي ڪتاب **Kitab al-Hind** □ سنڌو درياهه جي جغرافيائي □ معاشي اهميت بيان ڪئي.

سنڌي ادب □ شاعري □ سنڌو درياهه

سنڌو درياهه سنڌي شاعري □ لوڪ ادب □ اهم علامت طور موجود آهي. سنڌي شاعرن هن درياهه کي محبت، جدوجهد، آزادي □ زندگي جي علامت طور پيش ڪيو آهي.

شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي شاعري

عظيم صوفي شاعر شاهه لطيف پنهنجي شاعري □ سنڌو درياهه □ ان سان لاڳاپيل لوڪ ڪردارن جو گهڻو ذڪر ڪيو آهي. سندس شاعري □ درياهه زندگي جي امتحان □ عشق جي علامت بڻجي ظاهر ٿئي ٿو.

شيخ اياز جي شاعري

جديد سنڌي شاعري □ به سنڌو درياهه اهم موضوع رهيو آهي. مشهور شاعر **Shaikh Ayaz** پنهنجي شاعري □ سنڌو درياهه کي سنڌ جي سڃاڻپ □ آزادي جي علامت طور بيان ڪيو.

شيخ اياز لکي ٿو:

“
سنڌو تنهنجو وهڪرو
اسان جي رت جيان
هميشه زندهه رهندو
”

هي شاعري سنڌي قوم ۽ درياهه جي وچ ۾ جذباتي لاڳاپي کي ظاهر ڪري ٿي.

معيشت ۽ زراعت ۾ اهميت

سنڌ جي معيشت گهڻو ڪري سنڌو درياهه تي دارومدار رکي ٿي.

- زراعت لاءِ پاڻي
- مڇي مارڻ
- واپار ۽ آمدرفت

اهي سڀ شيون درياهه سان لاڳاپيل رهيون آهن.

برطانوي دور ۾ سنڌو درياهه تي آبپاشي جو وڏو نظام قائم ڪيو ويو جنهن کي **Indus Basin Irrigation System development** چيو وڃي ٿو. اڄ به هي دنيا جو سڀ کان وڏو آبپاشي نظام شمار ڪيو وڃي ٿو.

ثقافتي ۽ روحاني حيثيت

سنڌين لاءِ سنڌو درياهه صرف معاشي اهميت نٿو رکي، پر ثقافتي ۽ روحاني حيثيت پڻ رکي ٿو. ڪيترن ئي لوڪ گيتن، ميلن ۽ روايتن ۾ سنڌو درياهه جو ذڪر ملي ٿو. سنڌي ماڻهو هن درياهه کي محبت سان **“سنڌ جي ماءُ”** به چوندا آهن.

نتيجو

سنڌو درياهه سنڌ جي تاريخ، تهذيب، ادب ۽ معيشت جو مرڪز رهيو آهي. قديم **واديءِ سنڌ جي تهذيب** کان وٺي جديد سنڌي سماج تائين، هي درياهه سنڌي ماڻهن جي زندگي سان گهرو تعلق رکي ٿو. سنڌي ادب، شاعري ۽ تاريخ ۾ سنڌو درياهه هميشه هڪ اهم علامت طور موجود رهيو آهي.

سنڌو سڀيتا جو ڏهاڙو ملهائڻ جي اهميت ۽ ضرورت

سنڌو ماٿري جي تهذيب دنيا جي قديم ترين ۽ عظيم ترين تهذيبن مان هڪ سمجهي وڃي ٿي. هيءَ تهذيب نه رڳو برصغير جي تاريخ جو اهم باب آهي، پر انساني تهذيب جي ارتقا ۾ به ان جو وڏو ڪردار رهيو آهي. سنڌ ۾ گذريل ڪجهه سالن کان هر سال **22 مارچ تي “سنڌو سڀيتا جو ڏهاڙو”** ملهائڻ جي روايت قائم ٿي آهي. هي سوال اڪثر ذهنن ۾ پيدا ٿئي ٿو ته آخر سنڌو سڀيتا جو ڏهاڙو ملهائڻ جي ضرورت ڇو پيش آئي ۽ ان جا ڪهڙا مقصد آهن.

سنڌو سڀيتا جي تاريخي حيثيت

سنڌو ماٿري جي تهذيب لڳ ڀڳ پنج هزار سال پراڻي تهذيب آهي، جيڪا انساني تاريخ جي شروعاتي شهري تهذيبن مان هڪ آهي. هن تهذيب جا وڏا شهر، جهڙوڪ **موهن جو دڙو، هڙاپا، ڍولاويرا ۽ راڪي ڳڙهي**، پنهنجي وقت ۾ جديد شهري منصوبابندي، واپار، صنعت ۽ سماجي تنظيم جي اعليٰ مثال طور سڃاتا ويندا هئا.

هن تهذيب جي خاص ڳالهه اها آهي ته هتي شهرن جي رٿابندي انتهائي منظم هئي. سڌيون گهٽيون، نيڪال جو بهتر نظام، معياري سرون، عوامي غسل خانا ۽ واپار جا مرڪز ٻڌائين ٿا ته سنڌو سڀيتا پنهنجي دور ۾ انتهائي ترقي يافته تهذيب هئي. دنيا جا ڪيترائي ماهر آثار قديمه ان ڳالهه کي تسليم ڪن ٿا ته سنڌو تهذيب پنهنجي تنظيم ۽ شهري انتظام جي لحاظ کان ان وقت جي ٻين تهذيبن جهڙوڪ مصر ۽ ميزوپوٽيميا جي برابر هئي.

آثار قديمه جون دريافتون

هن وقت تائين پاڪستان ۽ ڀارت ۾ سنڌو ماٿري سان لاڳاپيل **1500 کان وڌيڪ قديم ماڳ** دريافت ٿي چڪا آهن. انهن مان ڪيترائي ماڳ سنڌ، پنجاب، بلوچستان، گجرات ۽ راجسٿان جي علائقن ۾ موجود آهن. هنن ماڳن مان ملندڙ مهرون، مورتون، برتن، زيور ۽ ٻيون شيون ان تهذيب جي اعليٰ ثقافتي ۽ اقتصادي ترقي جو ثبوت آهن.

پر افسوس سان چوڻو پوي ٿو ته سنڌو سڀيتا تي جيتري تحقيق ٻين ملڪن ۾ ٿي آهي، اوتري هن خطي ۾ نه ٿي سگهي آهي. ڪيترن ئي ملڪن ۾ يونيورسٽين ۽ تحقيقي ادارن سنڌو تهذيب تي باقاعده تحقيق جا منصوبا شروع ڪيا آهن، جڏهن ته مقامي سطح تي اهڙيون ڪوششون اڃا به محدود آهن.

سنڌو سڀيتا جو ڏهاڙو ملهائڻ جي شروعات

سنڌ ۾ **سنڌو سڀيتا جو ڏهاڙو ملهائڻ جي شروعات متياري جي علم دوستن** ڪئي. بعد ۾ آهستي آهستي هيءَ روايت سڄي سنڌ ۾ پکڙجي وئي. هاڻي سنڌ جون ڪيترائي علمي، ادبي ۽ ثقافتي تنظيمون هر سال هن ڏينهن تي تقريبون، سيمينار، ليڪچر ۽ ثقافتي پروگرام منعقد ڪن ٿيون.

انهن تنظيمن ۾ **سنڌو سڀيتا جاڳرتا سٿ، سنڌي ادبي سنگت** ۽ ٻيون ڪيترائي سماجي ۽ ادبي ادارا شامل آهن. انهن جو مقصد سنڌو ماٿري جي تهذيب بابت شعور پيدا ڪرڻ ۽ نوجوان نسل کي پنهنجي تاريخ سان جوڙڻ آهي.

ڏهاڙو ملهائڻ جا بنيادي مقصد

سنڌو سڀيتا جو ڏهاڙو ملهائڻ جا ڪيترائي اهم مقصد آهن، جن مان ڪجهه هيٺيان آهن:

1. تهذيبي سڃاڻپ جي بحالي:
سنڌو ماٿري جي تهذيب هن خطي جي ماڻهن جي بنيادي سڃاڻپ آهي. هن ڏينهن کي ملهائڻ سان ماڻهن ۾ پنهنجي تهذيب بابت شعور وڌي ٿو.

2. تحقيق کي هٿي ڏيڻ:
هن ڏهاڙي جي ذريعي اهو پيغام ڏنو وڃي ٿو ته سنڌ ۾ وڌيڪ تحقيقي ادارا قائم ڪيا وڃن ۽ جديد سائنسي طريقن سان آثار قديمه تي تحقيق ڪئي وڃي.

3. نوجوان نسل ۾ شعور پيدا ڪرڻ:
نئين نسل کي پنهنجي تاريخ ۽ ثقافت بابت ڄاڻ

ڏيڻ ضروري آهي. جڏهن نوجوان پنهنجي تهذيبي ورثي کان واقف ٿيندا ته انهن □ قومي سڃاڻپ □ فخر جو جذبو پيدا ٿيندو.

4. تاريخ کي مسخ ٿيڻ کان بچائڻ:
ڪڏهن ڪڏهن مختلف سياسي يا نظرياتي مقصدن لاءِ تاريخ کي غلط نموني پيش ڪيو ويندو آهي. سنڌو سڀيتا جو ڏهاڙو ملهائڻ اهڙين ڪوششن جي سامهون هڪ علمي □ ثقافتي مزاحمت آهي.

5. عالمي سطح تي سڃاڻپ:
سنڌو ماٿري جي تهذيب عالمي تاريخ جو اهم حصو آهي. هن ڏهاڙي ذريعي دنيا آڏو هن تهذيب جي اهميت کي وڌيڪ اجاگر ڪري سگهجي ٿو.

موجوده دور □ اهميت

اڄ جي دور □ جڏهن گلوبلائيزيشن □ تيز رفتاري سان بدلجندڙ سماجي حالتن سبب مقامي ثقافتون متاثر ٿي رهيون آهن، تڏهن پنهنجي تهذيبي ورثي کي محفوظ رکڻ وڌيڪ اهم بڻجي ويو آهي. سنڌو سڀيتا جو ڏهاڙو ملهائڻ رڳو ماضي کي ياد ڪرڻ جو عمل نه آهي، پر اهو مستقبل لاءِ پنهنجي سڃاڻپ کي مضبوط ڪرڻ جي ڪوشش پڻ آهي.

هي ڏينهن ماڻهن کي اهو احساس ڏياريندو آهي ته سنڌ ڌرتي هزارين سالن پراڻي تهذيب جي امين آهي. جيڪڏهن هن ورثي کي صحيح نموني سان محفوظ ڪيو وڃي ته اهو نه رڳو علمي لحاظ کان اهميت رکي ٿو پر سياحت □ معاشي ترقي لاءِ به ڪارائتو ثابت ٿي سگهي ٿو.

نتيجو

سنڌو سڀيتا جو ڏهاڙو ملهائڻ دراصل پنهنجي تاريخ، ثقافت ۽ تهذيبي سڃاڻپ جي وارثي ڪرڻ جي علامت آهي. هي ڏينهن سنڌ جي ماڻهن کي پنهنجي عظيم ماضي سان ڳنڍي ٿو ۽ انهن ۾ فخر جو احساس پيدا ڪري ٿو. ساڳئي وقت اهو پيغام به ڏئي ٿو ته سنڌو ماٿري جي تهذيب رڳو آثار قديمه جا ماڳ نه پر هڪ زندهه تاريخ آهي، جنهن کي محفوظ رکڻ ۽ دنيا آڏو اجاگر ڪرڻ اسان سڀني جي گڏيل ذميواري آهي.

سنڌو ماٿري جي تهذيب جو زوال: موسمي تبديلي ۽ ڏڪار جي اثرن تي نئين تحقيق

قديم دنيا جي عظيم تهذيبن مان هڪ، سنڌو ماٿري جي تهذيب، جي زوال بابت سائنسدانن نئين تحقيق ذريعي اهم نتيجا سامهون آندا آهن. تازي تحقيق موجب هن تهذيب جي خاتمي جو بنيادي سبب اوچتو تباهه ٿيڻ نه پر صدين تائين جاري رهندڙ شديد ڏڪار هو، جنهن آهستي آهستي سماجي ۽ شهري نظام کي ڪمزور ڪري ڇڏيو.

سنڌو ماٿري جي تهذيب جو تعارف

سنڌو ماٿري جي تهذيب دنيا جي قديم ترين شهري تهذيبن مان هڪ هئي، جيڪا تقريباً **5000 کان 3500 سال اڳ** سنڌو درياهه ۽ ان جي معاون درياهن جي ڪنارن تي ترقي ڪئي. هي تهذيب اڄ جي پاڪستان ۽ ڀارت جي اتر اولهه علائقن تائين پکڙيل هئي.

هن تهذيب جي اوج جو دور تقريباً **4500 کان 3900 سال اڳ** هو، جڏهن منظم شهر، بهترين نيڪال نظام، واپار، ۽ پاڻي جي انتظام جا جديد طريقا موجود هئا.

نئين تحقيق جا اهم نتيجا

نئين تحقيق، جيڪا جرنل Communications Earth & Environment ۾ شايع ٿي آهي، ظاهر ڪري ٿي ته صدين تائين هلندڙ ڏڪار سنڌو تهذيب جي زوال جو اهم سبب بڻيو.

تحقيق موجب:

- علائقي ۾ **سراسري گرمي پد تقريباً 0.5 ڊگري سينٽي گريڊ وڌيو**
- سالياني برسات ۾ **10 کان 20 سيڪڙو گهٽتائي** آئي
- **4450 کان 3400 سال اڳ** تائين چار وڏا ڏڪار آيا
- هر ڏڪار **85 سالن کان وڌيڪ** عرصو جاري رهيو

اهي ڏڪار سنڌو ماٿري جي لڳ ڀڳ **65 سيڪڙو کان 91 سيڪڙو علائقي** کي متاثر ڪندا رهيا.

آبادين جي جڳهن ۾ تبديلي

تحقيق مان اهو به ظاهر ٿيو ته آبادي جا مرڪز وقت سان گڏ بدلجندا رهيا.

- **5000 کان 4500 سال اڳ:** ماڻهو وڌيڪ برسات وارن علائقن ۾ رهندا هئا

- **4500 سال اڳ کان پوءِ:** آبادي آهستي آهستي سنڌو درياهه جي ويجهو منتقل ٿيڻ لڳي

اهو شايد انهيءَ ڪري ٿيو جو ڏڪار جي دور سنڌو درياهه ئي پاڻي جو وڌيڪ قابل اعتماد ذريعو رهيو.

113 سالن جو سخت ڏڪار

تحقيق موجب هڪ خاص ڏڪار، جيڪو لڳ ڀڳ **3531 کان 3418 سال اڳ** تائين **113 سال** جاري رهيو، ان وقت سان ملي ٿو جڏهن آثار قديمه جي شاهدين موجب ڪيترائي وڏا شهر خالي ٿيڻ لڳا.

ان عرصي دوران:

- وڏا شهر آهستي آهستي ختم ٿيڻ لڳا
- ننڍيون ڳوٺاڻيون آباديون وڌڻ لڳيون
- شهري زندگي بدران زرعي زندگي وڌي وئي

اوچتو تباهي نه، پر آهستي آهستي زوال

سائنسدانن جو خيال آهي ته سنڌ ماٿري جي سڀيتا ڪنهن هڪ واقعي سبب اوچتو ختم نه ٿي. ان جي بدران:

- بار بار ايندڙ ڏڪار
- پاڻي جي گهٽتائي

- زرعي مسئلا
- آبادي جي لڏپلاڻ

اهي سڀ عنصر گڏجي آهستي آهستي تهذيب جي زوال جو سبب بڻيا.

تحقيق ڪندڙ سائنسدان

هن تحقيق □ ڪيترن ماهرن حصو ورتو، جن □ خاص طور تي:

- Vimal Mishra
- Vikrant Jain
- Hiren Solanki
- Kaustubh Thirumalai
- Balaji Rajagopalan

انهن موسمي ماڊلنگ، غارن □ موجود اسٽالاگمائيٽس □ اسٽالڪٽائيٽس، □ ڍنڍن جي پاڻي جي تاريخي ڊيٽا جو جائزو وٺي موسمي تبديلي جا ثبوت گڏ ڪيا.

نتيجو

هي تحقيق واضح ڪري ٿي ته ماحولياتي تبديليون قديم تهذيبن تي گهرو اثر ڇڏينديون آهن. سنڌو

ماتري جي تهذيب جو مثال ڏيکاري ٿو ته **ڏگهي**
عرصي تائين جاري رهندڙ موسمي دٻاءُ به
هڪ عظيم تهذيب کي آهستي آهستي ڪمزور
ڪري سگهي ٿو.

References:

1. Mishra, V., Jain, V., Solanki, H., Thirumalai, K., & Rajagopalan, B. (2025). *River drought forcing of the Harappan metamorphosis*. Communications Earth & Environment.

2. Springer Nature (2025). *Scientists finally uncovered why the Indus Valley Civilization collapsed*.

3. ScienceDaily، 14 December, 2025.

4. UNESCO.
Archaeological studies on Indus Valley sites.

سنڌو ماٿريءَ جي تهذيب:
قدامت بابت نئين تحقيق

تازو تحقيقاتي نتيجا ڀِرياڻّا (هريانا، هندستان) مان مليل آثارن جي ريڊيو ڪاربان جاچ ذريعي ظاهر ڪن ٿا ته سنڌو ماٿريءَ جي تهذيب لڳ ڀڳ 9000 سال پراڻي آهي. هي نتيجا عالمي تاريخ جي روايتي ترتيب کي نئين سر لکڻ تي مجبور ڪن ٿا، جتي اڳي ميسوپوٽيميا مصر کي سڀ کان قديم تهذيبون سمجهيو ويندو هو.

تعارف

سنڌو ماٿريءَ جي تهذيب کي عام طور تي 2600–1900 BCE جي دور سان منسوب ڪيو ويندو آهي. پر نون تحقيقاتي ثبوتن مطابق، ان جي شروعات گهڻو اڳ تي سگهي ٿي. هي آرٽيڪل ڀرتّا مان حاصل ٿيل ڊيٽا ۽ ان جي عالمي تاريخي اهميت جو جائزو پيش ڪري ٿو.

طريقيڪار

آرڪيالاجيڪل سروي آف انڊيا ۽ ٻين ادارن جي ماهرن ڀرياڻّا مان ڪوٽايل مٽيءَ جا ٿانوَ ۽ جانورن جا هڏا ريڊيو ڪاربان جاچ ۽ آڪسيجن آئيسوٽوپس ذريعي تجزيو ڪيا. هن طريقي سان موسمي تبديلي ۽ انساني آبادڪاريءَ جي تسلسل بابت ڊيٽا حاصل ڪئي وئي (Kumar et al., 2016).

نتيجا

- ريڊيو ڪاربان جاچ مطابق، آبادڪاري لڳ ڀڳ 7000–6000 BCE تائين موجود هئي.
- آڪسيجن آئيسوٽوپس مان معلوم ٿيو ته موسمي تبديليءَ باوجود ماڻهو فصل تبديل ڪري زراعت جاري رکندا رهيا.
- شهري نظام جا ثبوت موهن جو دڙو ۽ هڙپا جهڙن ماڳن تي مليا، جن ۾ منظم گليون، نيڪال جا نظام ۽ واپار جا مرڪز شامل آهن (Kenoyer, 1998).

بحث

هي نتيجا ظاهر ڪن ٿا ته سنڌو ماٿريءَ جي تهذيب مصر جي پهرين فرعونن کان به اڳ ٿي سگهي ٿي. ان سان گڏ، حڪمرانيءَ جو ماڊل مصر □ ميصوپوٽيميا کان مختلف هو، جتي وڏا محل يا مندر نظر نٿا اچن. زوال اوچتو نه پر تدريجي ڦهلاءُ جي صورت □ ٿيو، جنهن □ ماڻهن فصل تبديل ڪري ننڍين ڳوٺن □ رهڻ شروع ڪيو (Madella & Fuller, 2006).

نتيجا

سنڌو ماٿريءَ جي تهذيب نه رڳو دنيا جي سڀ کان وڏي تهذيبن مان هڪ هئي، پر شايد سڀ کان قديم به هجي. هي تحقيق عالمي تاريخ جي ترتيب کي نئين سر لکڻ لاءِ اهم آهي □ سنڌ جي ثقافتي اهميت کي وڌيڪ اجاگر ڪري ٿي.

References:

- Kenoyer, J. M. (1998). *Ancient Cities of the Indus Valley Civilization*. Oxford University Press.
- Kumar, M., Saraswat, K. S., Pokharia, A. K., & Nautiyal, C. M. (2016). Oxygen isotope analysis of

faunal remains from Bhirrana, Haryana: Implications for climate and Harappan culture. *Scientific Reports, 6*(26555). https://doi.org/10.1038/srep26555

- Madella, M., & Fuller, D. Q. (2006). Palaeoecology and the Harappan Civilisation of South Asia: A reconsideration. *Quaternary Science Reviews, 25*(11–12), 1283–1301.
- Possehl, G. L. (2002). *The Indus Civilization: A Contemporary Perspective*. Rowman Altamira.

سنڌ جي قلعن بابت تاريخي جاچ: تحقيق جا نوان رخ ۽ سائنسي بنياد

تعارف

سنڌ جي تاريخي ماڳن، قلعن، ۽ ڪوٽن بابت عوامي تصور، نوآبادي دور جي گزيٽئرن، ۽ جديد ليکڪن جي تحريرن ۾ اڪثر مغالطا ڏسڻ ۾ اچن ٿا. خاص طور تي ٽالپر دور (1783ع–1843ع) جي حڪمرانن ڏانهن قلعن جي تعمير منسوب ڪرڻ بنا ثبوت جي عام روايت بڻجي چڪي آهي. هي مضمون ان منسوبگيءَ جي تاريخي، سياسي، ۽ سائنسي جاچ لاءِ هڪ تحقيقي ڪوشش آهي.

ٽالپر حڪمرانن جي سياسي ۽ مالي صورتحال

- ٽالپرن سنڌ کي ٽن حصن ۾ ورهايو: ميرپورخاص، حيدرآباد، خيرپور.
- انهن بادشاهتن وچ ۾ گهريلو ناراضگيون ۽ اقتداري اختلاف موجود هئا.
- سنڌ مالي طور مستحڪم نه هئي؛ منظم فوج جي کوٽ هئي.
- قبيلن جي سردارن کان وفاداري عيوض زمينون ڏنيون وينديون هيون، ۽ جنگ وقت سپاهي فراهم ڪرڻ جي ذميواري انهن سردارن جي هئي. جنهن ڪري ڪابه منظم فوج موجود نه هئي، جنهن جي رهائش لاءِ ايڏا اجگر جيڏا قلعا تعمير ڪرايا ويا هجن.
- ٽالپر حڪمران ڪابل ۽ قنڌار کان ايندڙ حملي آورن کي ساليانو ڏن ڏيندا هئا. ڏن نه ڏيڻ جي صورت ۾ مٿن حملا ٿيندا رهيا. ايتري قدر جو ٽالپر دور ۾ سنڌ جي وزيراعظم کي اغوا ڪيو ويو، جنهن کي بعد ۾ پنگ ادا ڪرڻ تي ازاد ڪيو ويو.
- اقتصادي ۽ مالي طور غير مستحڪم حڪومت وٽ ايترا وسيلا ئي موجود نه هيا، جو قلعا تعمير ڪرايا وڃن.

قلعي جي تعمير بابت تاريخي شڪ

- ٽالپر دور ۾ وڏن قلعن جي تعمير جا ڪو به مستند ثبوت موجود ناهن.
- انگريزن جي قبضي وقت جيڪي قلعا ٽالپرن جي قبضي ۾ هئا، تن کي انگريزن جي گزيٽرن ۾ سندن تعمير قرار ڏنو ويو.

- عوامي روايتن ۾ به هر وڏي تعمير کي وقت جي بادشاهن سان منسوب ڪرڻ جو رجحان موجود رهيو.
- مثال طور: رني ڪوٽ، ڪوٽڏجي، امام ڳڙهه، لوٽي ڪوٽ—انهن جي تعمير بابت ٽالپر دور جي ڪتابن ۾ ڪو ذڪر نٿو ملي.

تاريخي مغالطا ۽ نسلي تعصب

- پاڪستان ٺهڻ بعد ڪجهه ليکڪن بنا جاچ جي قلعن کي ٽالپرن ڏانهن منسوب ڪيو.
- انهن ليکڪن تي اڳ ئي نسلي تعصب جو الزام هيو، جنهن سبب سندن دعوائن جي غير جانبدار جاچ ضروري آهي.
- تاريخي ورثي جي منسوبگيءَ کي تعصب کان پاڪ، سائنسي بنيادن تي پرکڻ وقت جي اهم ضرورت آهي.

تجويزون: سائنسي جاچ جا طريقا

ريڊيو ڪاربان جاچ (C14)

- قلعي جي اوساري، سرن، ڪاٺ، يا ٻئي مواد جي عمر معلوم ڪرڻ لاءِ.

Thermoluminescence

ٿرمولومينيسينس

- مٿيءَ جي پٿين يا سرن جي آخري گرمائش جو وقت ڄاڻڻ لاءِ.

Provenance Analysis

پرووننس تجزيو

- پٿرن، سرن، ۽ اوساري جي مواد جي اصل جاءِ معلوم ڪرڻ لاءِ.

دستاويزي جاچ

- ٽالپر دور جا فرمان، رپورٽون، ۽ انگريزن جا گزيٽئر تنقيدي جاچ لاءِ.

نتيجو

سنڌ جي تاريخي قلعن جي منسوبگيءَ بابت موجوده روايتن کي بي بنياد تسليم ڪرڻ بنا، انهن جي سائنسي، تاريخي، ۽ دستاويزي جاچ ضروري آهي. تاريخ رڳو زباني روايتن تي نه، پر عالمي معيارن تي مبني جاچ تي لکبي ته ئي دنيا ان کي تسليم ڪندي. سنڌ جي ورثي جي سچائيءَ لاءِ هر پيندڙ ۽ پتر جي تاريخ لکڻ وقت جي تقاضا آهي.

سنڌو درياهه جا مختلف نالا: تاريخي ۽ لسانياتي تجزيو

خلاصو

سنڌو درياهه، جيڪو ڏکڻ ايشيا جي قديم تهذيبن جو مرڪز رهيو آهي، مختلف دورن ۾ مختلف نالن سان سڏيو ويو آهي. هن تحقيقي مقالي جو مقصد انهن نالن جي تاريخي، لسانياتي ۽ ثقافتي پسمنظر جو جائزو وٺڻ آهي. سنسڪرت "سنڌو" کان وٺي فارسي "هندو"، يوناني "Indos"، ۽ جديد "Indus" تائين نالن جي تبديلي، علائقائي رابطن ۽ تهذيبي اثرن کي ظاهر ڪري ٿي. هي تحقيق ڏيکاري ٿي ته سنڌو درياهه صرف جغرافيائي حيثيت نه پر هڪ تهذيبي سڃاڻپ جو مرڪز رهيو آهي.

تعارف

سنڌودرياهه تي دنيا جي قديم ترين تهذيبن مان هڪ، سنڌو ماٿري جي سڀيتا جو بنياد رهيو آهي. هن درياهه جي اهميت سبب مختلف قومن ۽ تهذيبن ان کي پنهنجي ٻولين ۾ مختلف نالن سان سڏيو. انهن نالن جي ارتقا تاريخي رابطن، لساني تبديلي ۽ ثقافتي اثرن کي ظاهر ڪري ٿي.

تاريخي پسمنظر

ويدڪ دور: "سنڌو"

قديم هندو صحيفي رگويد ۾ "سنڌو" لفظ استعمال ٿيو آهي، جنهن جو مطلب "وڏو پاڻي" يا "سمنڊ جهڙو درياهه"

آهي (Britannica, 2026) .
هي نالو سنڌو اٿري جي قديم ٻولين بنيادي حيثيت رکي ٿو
 ان مان ئي “سنڌ” ۽ “سنڌي” لفظ نڪتا.

ايراني دور: “هندو”

قديم هخامنشي سلطنت صوتياتي تبديلي (s → h) سبب
“سنڌو” مان “هندو” بڻيو. هي تبديلي 850–600 ق.م
دوران پراڻي ايراني ٻولين ٿي (Parpola, as cited in
sources) .
“هندو” لفظ بعد جغرافيائي سڃاڻپ بڻجي ويو.

يوناني رومي دور: “Indos / Indus”

جڏهن سڪندر اعظم هن علائقي تائين پهتو، ته يونانين
“هندو” کي “Indos” تبديل ڪيو، جيڪو پوءِ لاطيني “
Indus” بڻيو .
اڄ به عالمي سطح تي اهو ئي نالو استعمال ٿئي ٿو.

اسلامي دور: “مهران”

عرب مسلمان مؤرخن سنڌو درياهه کي “مهراڻ” سڏيو.
هي نالو خاص طور سنڌي ثقافت ادب مشهور ٿيو.
سنڌي ٻولي اڄ به “سنڌو” “مهران” ٻئي استعمال ٿين
ٿا .

علائقائي نالا

اباسين (Abasin)

پشتو ٻولي ۾ سنڌو درياهه کي “اباسين” چيو ويندو هو،
جنهن جو مطلب آهي “درياهن جو پيءُ” .

شينگهي زانگبو (Senge Tsangpo)

تبت ۾ هن درياهه کي “Senge Tsangpo” سڏيو ويندو هو،
جنهن جو مطلب “شينهن درياهه” آهي .

ٻيا نالا

مختلف علائقن ۾ سنڌو لاءِ هي نالا پڻ استعمال ٿين ٿا:

- Darya-i-Sindh اردو
- Al-Sind عربي
- Nilab ترڪي
- Sinda قديم آشوري

لسانياتي تجزيو

سنڌو درياهه جي نالن جي تبديلي لسانياتي اصولن کي
ظاهر ڪري ٿي:

- Proto-Indo-Iranian → Sindhu
- Old Persian → Hindu
- Greek → Indos
- Latin → Indus

هي تبديليون نه صرف آواز جي تبديلي پر تهذيبي رابطن جو
نتيجو آهن .

ثقافتي ۽ تاريخي اهميت

سنڌو درياهه مختلف تهذيبن جي وچ ۾ رابطي جو ذريعو رهيو آهي.
هي درياهه:

- زرعي معيشت جو بنياد رهيو
- مذهبي متون ۾ مقدس حيثيت رکي ٿو
- علائقائي سڃاڻپ جو مرڪز رهيو

ان ڪري ان جا نالا مختلف ثقافتي سڃاڻپن جي نمائندگي ڪن ٿا.

نتيجو

سنڌو درياهه جا مختلف نالا هڪ ڊگهي تاريخي ۽ لسانياتي سفر جي عڪاسي ڪن ٿا. "سنڌو" کان "Indus" تائين نالن جي تبديلي ڏيکاري ٿي ته ڪيئن مختلف تهذيبن هن درياهه کي پنهنجي ثقافت جو حصو بڻايو. هي درياهه صرف پاڻي جو وهڪرو نه پر انساني تاريخ جو اهم محور رهيو آهي.

References

- Al-Biruni. (1910). *Alberuni's India* (E. C. Sachau, Trans.).
- Al-Masudi. (1989). *The Meadows of Gold*. Routledge.
- Briant, P. (2002). *From Cyrus to Alexander*. Eisenbrauns.

- Griffith, R. T. H. (Trans.). (1896). *The Rigveda*.
- Herodotus. (2003). *The Histories* (R. Waterfield, Trans.).
- Kenoyer, J. M. (1998). *Ancient Cities of the Indus Valley Civilization*.
- Possehl, G. L. (2002). *The Indus Civilization*.
- Sinha, S., et al. (2010). Network analysis of Indus inscriptions.
- Yadav, N., et al. (2009). Statistical analysis of the Indus script.

عالمي واپار □ سنڌ ورڪي

خلاصو

هي تحقيقي مقالو سنڌ ورڪي واپارين (Sindhwork merchants) جي عالمي واپاري ڪردار، سندن جغرافيائي ڦهلاءُ، □ ٻين واپاري برادرين سان تقابلي جائزو پيش ڪري ٿو. 19هين صدي □، خاص طور تي برطانوي دور کان پوءِ، سنڌي واپارين عالمي مارڪيٽن □ اهم حيثيت حاصل ڪئي. هن مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو ته ثقافتي برانڊنگ، مهاجر نيٽ ورڪ، □ لچڪدار حڪمت عملين سنڌ ورڪي واپارين کي عالمي واپار □ نمايان بڻايو (Markovits, 2000; Levi, 2007).

تعارف

1843ع □ انگريزن جي قبضي کان پوءِ سنڌ جي سياسي □ اقتصادي مرڪز حيدرآباد هو، جتي ڪاريگرن □ واپارين جي سرگرميون گهڻي اهميت رکنديون هيون. انهيءَ دور □ سنڌي واپارين جون ٺهيل ثقافتي شيون ـــ جهڙوڪ هٿ جو ڪم، ڪپڙا □ زيور ـــ انگريز خريدارن □ وڏي مقبوليت حاصل ڪيون. خريداري وقت انگريز گهڻو ڪري پڇندا هئا: *"Is this Sindh Work?"*، جنهن مان ظاهر ٿئي ٿو ته انهن لاءِ سنڌي شين جي سڃاڻپ هڪ معياري برانڊ جي حيثيت اختيار ڪري چڪي هئي.

واپارين به هن اصطلاح کي پنهنجي واپاري گفتگو □ استعمال ڪرڻ شروع ڪيو، جيئن *"You want to see Sindh work?"*، □ آهستي آهستي اهو نالو واپارين جي لقب طور قائم ٿي ويو. اهڙيءَ طرح "سنڌ ورڪي" جو اسم صرف هڪ واپاري اصطلاح نه رهيو، پر اهو سنڌي واپارين جي ثقافتي □ اقتصادي سڃاڻپ جو عالمي نشان بڻجي ويو.

هي پسمنظر واضح ڪري ٿو ته "Sindh Work" جو جنم نوآبادياتي دور جي واپاري لاڳاپن مان ٿيو، □ ان جي ذريعي سنڌي واپارين پنهنجي ثقافتي ورثي کي عالمي مارڪيٽ □ برانڊ جي صورت □ پيش ڪيو. اهو عمل سنڌ جي اقتصادي تاريخ □ هڪ اهم موڙ هو، جنهن سان مقامي صنعت □ واپار کي بين الاقوامي سطح تي سڃاڻپ ملي.

سنڌ ورڪي واپاري 19هين صدي ۾ عالمي واپار جي هڪ اهم قوت طور سامهون آيا. 1843ع ۾ سنڌ تي برطانوي قبضي کان پوءِ واپار لاءِ نوان موقعا پيدا ٿيا، جن سنڌي واپارين کي بين الاقوامي مارڪيٽن تائين پهچايو (Markovits, 2000). "Sindh Work" هڪ اهڙي اصطلاح طور ابهريو، جيڪو معيار، ثقافتي سڃاڻپ ۽ اعتماد جي علامت بڻجي ويو.

تاريخي پسمنظر

سنڌي واپارين جو واپاري ورثو قديم دور کان موجود آهي، جنهن جون جڙون سنڌو ماٿري جي سڀيتا تائين وڃن ٿيون (Possehl, 2002). قديم زماني ۾ سنڌي واپاري جاوا، سماترا، لنڪا ۽ عدن تائين واپار ڪندا هئا (Pearson, 2003).

برطانوي دور ۾ ممبئي ۽ حيدرآباد واپاري مرڪز بڻيا، جتان سنڌ ورڪي واپارين عالمي منڊي تائين رسائي حاصل ڪئي (Markovits, 2000).

واپاري نيٽ ورڪ ۽ جغرافيائي ڦهلاءُ

سنڌ ورڪي واپارين جا نيٽ ورڪ انتهائي وسيع هئا، جيڪي ايراني نار، عدن، مصر، ملائيشيا، سينگاپور ۽ پاناما تائين پکڙيل هئا (Markovits, 2000; Levi, 2007).

مورخ ڪلائوڊ مارڪووٽس Claude Markovits مطابق، سنڌي واپارين جا نيٽ ورڪ ڪيترن عالمي بندرگاهن جي معيشت تي اثرانداز ٿيا (Markovits, 2000).

اهم واپاري شعبا

- موتين جو واپار (فارسي خليج) (Pearson, 2003)
- ڪپڙي ۾ هٿ جي ٺهيل شين جو واپار (Markovits, 2000)
- ثقافتي ۾ آرائشي شيون (Levi, 2007)

ڪاميابي جا عنصر

ثقافتي برانڊنگ

"Sindh Work" هڪ عالمي برانڊ بڻجي ويو، جيڪو معيار ۾ اعتماد جي علامت هو (Markovits, 2000).

پرڏيهي نيٽ ورڪ

سنڌي واپارين خانداني ۾ سماجي لاڳاپن ذريعي پنهنجا ڪاروبار دنيا جي مختلف حصن ۾ وڌايا (Levi, 2007).

لچڪدار حڪمت عملي

واپارين مختلف علائقن ۾ مختلف حڪمت عمليون اختيار ڪيون:

- مصر ۾ ڪپڙي جو واپار
- خليج ۾ موتين جو واپار
- ڏکڻ اوڀر ايشيا ۾ ثقافتي واپار (Pearson, 2003)

عالمي واپاري برادرين سان تقابلي جائزو

سنڌ ورڪي واپاري

- ثقافتي برانڊنگ
- عالمي ڦهلاءُ
- خانداني نيٽ ورڪ

پارسي واپاري

پارسي واپارين برطانوي سرپرستي سان ترقي ڪئي □ ممبئي □ مضبوط حيثيت حاصل ڪئي (Markovits, 2000).

گجراتي واپاري

گجراتي واپارين آفريڪا □ عرب ملڪن □ مقامي نيٽ ورڪ قائم ڪيا (Pearson, 2003).

يهودي واپاري

يهودي واپارين عالمي مالي □ بينڪنگ نظام □ اهم ڪردار ادا ڪيو (Abraham, 1995).

تقابلي تجزيو

واپاري حڪمت عمليون

- سنڌ ورڪي: ثقافتي برانڊنگ □ خانداني نيٽ ورڪ
- پارسي: سرڪاري سرپرستي
- گجراتي: مقامي شراڪت
- يهودي: مالي نظام

عالمي ڦهلاءُ

- سنڌ ورڪي: ايشيا، آفريڪا، آمريڪا
- پارسي: هندستان، چين، خليج
- گجراتي: آفريڪا، عرب دنيا
- يهودي: يورپ، آمريڪا

ثقافتي ۽ معاشي اثر

- سنڌ ورڪي: سنڌي ثقافت جي عالمي سڃاڻپ
- پارسي: نوآبادياتي معيشت
- گجراتي: مقامي اثر
- يهودي: عالمي مالي اثر

عالمي اثر

سنڌ ورڪي واپارين عالمي واپار ۾ نه صرف اقتصادي پر ثقافتي سطح تي به اثر وڌو. سندن نيٽ ورڪ بُخارا کان پاناما تائين پکڙيل هو، جيڪو عالمي واپاري تاريخ ۾ هڪ منفرد مثال آهي (Levi, 2007).

بحث

هن تحقيق مان ظاهر ٿئي ٿو ته سنڌ ورڪي واپارين جو ماڊل روايتي واپار کان مختلف هو، جنهن ۾ ثقافتي سڃاڻپ، سماجي نيٽ ورڪ، ۽ لچڪدار حڪمت عملي اهم ڪردار ادا ڪيو. ٻين واپاري برادرين جي ڀيٽ ۾، سنڌ ورڪي واپارين جو ثقافتي اثر وڌيڪ نمايان رهيو.

نتيجو

سنڌ ورڪي واپارين عالمي واپاري تاريخ ۾ هڪ اهم مثال آهن، جن پنهنجي ثقافتي سڃاڻپ ۽ واپاري حڪمت عملي ذريعي عالمي سطح تي اثر وڌو. انهن جي ڪاميابي جو بنياد برانڊنگ، نيٽ ورڪنگ، ۽ حالتن مطابق تبديلي ۾ لچڪ تي ٻڌل هو.

سفارشون

- سنڌ ورڪي واپارين جي تاريخ تي وڌيڪ عالمي تحقيق ڪئي وڃي
- تقابلي مطالعي کي وڌايو وڃي
- جديد ڪاروباري حڪمت عملي ۾ "Sindh Work" ماڊل کي شامل ڪيو وڃي

References

- Abraham, I. (1995). *Business communities of India: A historical perspective*. Oxford University Press.
- Levi, S. C. (2007). *The Indian diaspora in Central Asia and its trade*. Brill.
- Markovits, C. (2000). *The global world of Indian merchants, 1750–1947*. Cambridge University Press.
- Pearson, M. N. (2003). *The Indian Ocean*. Routledge.
- Possehl, G. L. (2002). *The Indus Civilization: A contemporary perspective*. AltaMira Press.

سنڌو تهذيب ۽ زرعي حڪمت عمليون: مقصد ۽ نتيجا

خلاصو

هي علمي مضمون سنڌو تهذيب جي زرعي حڪمت عملين جو جائزو وٺي ٿو، خاص طور تي وڏن شهرن (هڙپا، موهن جو دڙو، راکي گڙهي) ۽ علائقائي مرڪزن (گجرات، هرياڻا) جي پوک جي طريقن تي ڌيان ڏئي ٿو. آثارياتي ثبوتن جي ثبوت مان ظاهر ٿئي ٿو ته ڪڏهن *monoculture* يعني هڪ ئي فصل تي ڀروسو ڪيو ويو، ته ڪڏهن *multicropping* ۽ *intercropping* ذريعي لچڪدار حڪمت عمليون اختيار ڪيون ويون. هي تحقيق اهو ثابت ڪري ٿي ته زرعي چونڊون صرف موسمي تبديليءَ جو نتيجو نه هيون، پر سماجي ۽ معاشي ضرورتن سان ڳنڍيل هيون.

وڏن شهرن ۾ زرعي حڪمت عملي

هڙپا ۽ موهن جو دڙو جهڙن شهرن ۾ ربي فصلن (ڪڻڪ ۽ جو) تي ٻڌل *monoculture* غالب هئي.

آثارياتي ثبوت ڏيکاري ٿو ته وقت سان فصلن ۽ تبديلي آئي: شروعاتي دور ۾ جو، پوءِ ڪڻڪ، ۽ پوءِ ٻيهر جو (Weber, 2003). ملتس جهڙا خريف فصل ٿورو وڌيا، پر ڪڏهن به وڏي حصي ۾ شامل نه ٿيا (Petrie & Bates, 2017).

گجرات ۽ هرياڻا ۾ زرعي لچڪ

گجرات جي روجڙي ۽ ڪيرسارا ۾ پوک جا طريقا وڌيڪ لچڪدار هئا. هتي *multicropping*، *intercropping* ۽ *maslin cultivation* ذريعي باجرا، جوار ۽ چانور پوکيا ويا (Bates & Choi, 2021). ڪيرسارا ۾ شروعاتي دور ۾ 90٪ جو پوکيو ويندو هو، پر پوءِ خريف فصلن ڏانهن رخ ڪيو ويو. راکيگڙهي جي ڀرپاسي ڳوٺن ۾ مسلسل فصلن جي پوک ۾ گڏيل حڪمت عملي اختيار ڪئي وئي، جنهن سان ڳوٺاڻا نظام وڌيڪ مستحڪم رهيا.

ڀيٽ ۽ وسيع تناظر

سنڌو تهذيب ۾ زرعي حڪمت عمليءَ کي جيڪڏهن مصر ۽ ميسوپوٽيميا سان ڀيٽجي ته هڪ اهم فرق سامهون اچي ٿو: سنڌو ۾ زرعي تنوع ۽ علائقائي لچڪ وڌيڪ هئي. جتي ٻين تهذيبن ۾ وڏن شهرن جي ضرورتن سبب هڪجهڙا فصل پوکيا ويا، اتي سنڌو جا علائقا مختلف حڪمت عملين سان موافقت اختيار ڪندا رهيا (Weber et al., 2010).

نتيجو

سنڌو تهذيب جي زرعي تاريخ اهو ٻڌائي ٿي ته هتي جا ماڻهو موسمي بحرانن جا صرف شڪار نه هئا، پر فعال حڪمت عمليءَ سان جواب ڏنو. زرعي تنوع □ انساني فيصلن جي ڪري سنڌو تهذيب ڪي نئين نظر سان ڏسڻ جي ضرورت آهي—اهو صرف هڪ "تباهيءَ جي ڪهاڻي" نه پر *موافقت* □ جدت جي تاريخ آهي.

References

- Bates, J., & Choi, J. (2021). Different strategies in Indus agriculture: The goals and outcomes of farming choices. *Antiquity, 95*(384), 1482–1500. `https://doi.org/10.15184/aqy.2021.123` (doi.org in Bing)

- Petrie, C., & Bates, J. (2017). ‘Multi-cropping’, intercropping and adaptation to variable environments in Indus South Asia. *Journal of World Prehistory, 30*(2), 81–130. `https://doi.org/10.1007/s10963-017-9101-3` (doi.org in Bing)

- Weber, S. A. (1999). Seeds of urbanism: Archaeobotany and the Indus Civilization. *Antiquity, 73*(282), 387–395. `https://doi.org/10.1017/S0003598X00088310` (doi.org in Bing)

- Weber, S. A. (2003). Archaeobotany at Harappa: Indus civilization and rice cultivation. In S. A. Weber & W. R. Belcher (Eds.), *Indus ethnobiology: New perspectives from the field* (pp. 175–198). Lexington Books.

- Weber, S. A., Kashyap, A., & Miksicek, C. (2010). Archaeobotany at Harappa: Indus civilization and rice cultivation revisited. *Antiquity, 84*(326), 1029–1046. `https://doi.org/10.1017/S0003598X00099305` (doi.org in Bing)

سنڌو تهذيب ۽ زرعي حڪمتِ عمليون ۽ شهري مرڪزن جي واڌ

سنڌو تهذيب (2600–1900 ق.م.) دنيا جي قديم ترين شهري تهذيبن مان هڪ هئي، جنهن جي بقا ۽ واڌ جو بنيادي سهارو زرعي پيداوار هو. هن مقالي ۾ زرعي حڪمتِ عملين، ملٽي-ڪروپنگ نظام، ۽ علائقائي تنوع جو جائزو ورتو ويو آهي. Fuller، Weber، Saraswat ۽ Possehl جي تحقيق سان گڏ C.A. Petrie، J. Bates، T. Higham ۽ R.N. Singh جي نون نتيجن مان ظاهر ٿئي ٿو ته چانور، باجرو ۽ ڏکڻ ايشيا جون دالون سنڌو دور ۾ ئي پوکيا ويندا هئا، ۽ ملٽي-ڪروپنگ شهري مرڪزن جي خوراڪ جي تسلسل لاءِ اهم هئي. زرعي تنوع ۽ ماحولياتي موافقت سنڌو تهذيب کي هڪ پيچيده ۽ لچڪدار سماجي-اقتصادي نظام بڻايو.

تعارف

سنڌو تهذيب جا مرڪزي شهر—موهن جو دڙو، هڙپا ۽ راکِي گڙهي—زرعي سرپلس تي ٻڌل هئا. زرعي تنوع ۽ موسمي حڪمتِ عملي هن تهذيب جي شهري پيچيدگيءَ لاءِ بنيادي حيثيت رکندڙ هئي. اڳوڻيون تحقيقون (Fuller et al., 2010؛ Weber, 1999؛ Saraswat, 2004؛ Possehl, 2002) زرعي تنوع کي اجاگر ڪن ٿيون، جڏهن ته تازيون دريافتون (Petrie et al., 2016) ان کي سڌي ريڊيوڪاربان تاريخن سان ثابت ڪن ٿيون.

بحث

زرعي تنوع ۽ ملٽي-ڪروپنگ

- سياري جا فصل: ڪڻڪ ۽ جوئر.
- اونهاري جا فصل: چانور، باجرو ۽ دالون.
- ملٽي-ڪروپنگ نظام: هڪ ئي سال ۾ ٻه فصل پوکڻ، جنهن سان خوراڪ جي تسلسل ۽ شهري مرڪزن جي بقا ممڪن ٿي.

راکِي گڙهي ۾ چانور جي پوک

- Fuller et al. ۽ Saraswat (2004) ۽ Petrie (2010) جي نتيجن سان گڏ ساڻين جي تحقيق مان معلوم ٿئي ٿو ته راکِي گڙهي ۾ چانور ۽ دالون سنڌو دور ۾ ئي پوکيا ويندا هئا.
- هي دريافت اڳوڻين مفروضن کي رد ڪري ٿي، جن مطابق چانور صرف گنگا جي ميدان ۾ پوکيو ويندو هو.

علائقائي تنوع ۽ ماحولياتي موافقت

- هڙپا ۾ چانور جو ثبوت گهٽ، جڏهن ته راکِي گڙهي ۾ اونهاري جا فصل وڌيڪ اهم هئا.
- Singh ۽ Petrie جي نتيجن مطابق زرعي حڪمتِ عملين ۾ موسمي تبديليءَ سان مطابقت ۽ علائقائي لچڪ شامل هئي.

شهري مرڪزن تي اثر

- زرعي سرپلس شهري مرڪزن جي واڌ ۽ سماجي پيچيدگيءَ لاءِ بنياد بڻيو.
- خوراڪ جي ورڇ ۽ ٽرانسپورٽ هڪ اقتصادي نيٽ ورڪ جو حصو هئي، جنهن سان مختلف علائقن ۾ باهمي انحصار وڌيو.

نتيجو

سنڌو تهذيب جي زرعي حڪمتِ عملين مان ظاهر ٿئي ٿو ته هي تهذيب ماحولياتي موافقت، ثقافتي چونڊ ۽ زرعي تنوع تي ٻڌل هئي. Petrie ۽ ساٿين جي تحقيق هن ڳالهه کي ثابت ڪري ٿي ته چانور ۽ اونهاري جا فصل سنڌو دور ۾ ئي پوکيا ويندا هئا، ۽ ملٽي-ڪروپنگ نظام شهري مرڪزن جي خوراڪ جي تسلسل لاءِ اهم هو. زرعي تنوع ۽ علائقائي فرق سنڌو تهذيب کي هڪ پيچيده، لچڪدار ۽ متنوع سماجي-اقتصادي نظام بڻايو.

References

- Fuller, D.Q., et al. (2010). *Feeding ancient cities in South Asia: dating the adoption of rice, millet and tropical pulses in the Indus civilisation.* Antiquity, 84(326), 1029–1044.
- Weber, S. (1999). *Seeds of urbanism: palaeoethnobotany and*

the Indus civilisation. Antiquity, 73(282), 813–826.

- Saraswat, K.S. (2004). *Agricultural background of the Harappan civilization in India.* Pragdhara, 14, 121–176.
- Possehl, G.L. (2002). *The Indus Civilization: A Contemporary Perspective.* Walnut Creek: AltaMira Press.
- Petrie, C.A., Bates, J., Higham, T., & Singh, R.N. (2016). *Feeding ancient cities in South Asia: new insights from direct radiocarbon dates on rice, millet and pulses from Indus settlements.* Journal of Archaeological Science, 68, 42–50.

عمان □ سنڌو سڀيتا وچ □ ثقافتي لاڳاپا: دهوا مان موهن جو دڙو جو ساز جهانج دريافت

خلاصو

عمان جي قديم ماڳ دھوا 7 (DH7) مان سنڌو سپيتا سان لاڳاپو رکندڙ ٽامي جا ساز جھانج (cymbals) دريافت ٿيڻ قديم ٽامي جي دور جي موسيقي روايتن ۽ ثقافتي لاڳاپن بابت اھم ڄاڻ مھيا ڪن ٿا. ھي ساز 3 ھزار قبل مسيح سان واسطو رکن ٿا ۽ أم النار دورUmm an-Nar period سان لاڳاپيل آھن. انھن سازن جي بناوٽ ۽ شڪل موھن جو دڙو ۽ ٻين سنڌو سپيتا جي ماڳن مان مليل جھانج جي سازن سان ملندڙ جلندڙ آھي، جيڪا عمان جي تھذيب جي سنڌو سپيتا سان مضبوط ثقافتي لاڳاپن ڏانھن اشارو ڪري ٿو. ھي مقالو انھن سازن جھانج جي آثار قديمه واري پسمنظر، مادي تجزيي ۽ ثقافتي اھميت جو جائزو وٺي ٿو ۽ دليل ڏئي ٿو ته موسيقي قديم سماجن ۾ رابطن ۽ ھم آھنگي کي وڌائڻ جو اھم ذريعو ھئي.

تعارف

آثار قديمه جي تحقيق اڪثر نون دريافتن سان تبديل ٿيندي رھي ٿي. عمان. Oman جي دھوا (Dahwa) ماڳ تان مليل ساز جھانج، موھن جو دڙو، ھڙاپا ۽ چانھون جو دڙو مان مليل ساڳين شين جي نئين تشريح ڪرڻ ۾ مدد ڏني آھي. اڳ ۾ انھن جانھن کي کاڌي خوراڪ جي ٿانوَن جا ڍڪ سمجھيو

ويندو هو، پر هاٽي انهن کي موسيقي جا اوزار مڃيو پيو وڃي.

دهوا 7 جي ماڳ جو پسمنظر

عمان ۾ دهوا 7 هڪ اهم ماڳ آهي جيڪو Umm an-Nar period سان تعلق رکي ٿو. جهانج ساز عمارت S1 مان مليا، جيڪا هڪ ننڍڙي (4.4 × 3.3 ميٽر) مستطيل عمارت هئي.

هن عمارت جون خاصيتون مذهبي اهميت ڏيکارين ٿيون:

- ٻين عمارتن کان الڳ هجڻ
- منفرد جوڙجڪ
- اندروني ترتيب
- ٻاهر گڏجاڻين جا نشان

جهانجن کي هڪ ٻئي مٿان رکي، زمين ۾ دفن ڪري مٿان پٿر جو فرش وڌو ويو، جيڪو ظاهر ڪري ٿو ته اهي **نذراني (votive deposit)** طور پيش ڪيا ويا هئا.

بناوٽ ۽ مادي تجزيو

دهوا جا جهانج ٽامي مان ٺهيل هڪجهڙا گول اوزار آهن:

- قطر: 138 ملي ميٽر
- وچ وارو حصو: 76 ملي ميٽر ويڪرو □ 17 ملي ميٽر ڪوٺو
- وچ □ سوراخ: 4.2 ملي ميٽر
- ٿولهه: 1.5–2 ملي ميٽر

تجزئي مان ظاهر ٿيو ته ٽامو مسقط پرسان علائقن (نجم يا ميسر) مان آندو ويو هو، جيڪو واپاري نيٽ ورڪن جي موجودگي ڏيکاري ٿو.

سنڌو تهذيب سان مشابهت واري شاهدي

انهن جهانجن جا سڀ کان ويجها مثال موهن جي دڙي مان مليا آهن. ساڳي قسم جا جهانج ساز هڙاپا □ چانهون جي دڙي مان به مليا آهن.

ان کان علاوه، قديم ماڳ (Ur-Namma stele) تي موسيقار کي جهانج وڄائيندي ڏيکاريو ويو آهي، جيڪو ان دور □ انهن سازن جي استعمال جي تصديق ڪري ٿو.

ثقافتي لاڳاپا □ واپاري نيٽ ورڪ

دهوا جي دريافت سنڌو سپيتا □ عمان جي تهذيب وچ □ هڪ وسيع ثقافتي لاڳاپي جي نشاندهي ڪري ٿي:

- سنڌو طرز جي ٺڪر جو مقامي پيداوار

- سنڌو نموني جا اوزار
- ماڻهن جي لڏپلاڻ ۽ گڏيل رهائش

عمان جو قديم “مگان” ٽامي جي واپار ۾ اهم مرڪز هو. سنڌو تهذيب جا ماڻهو شايد هتي اچي آباد ٿيا ۽ واپار ۾ حصو ورتو.

موسيقي ۽ مذهبي رسومات

جهانجن جي رکڻ واري طريقي مان ظاهر ٿئي ٿو ته اهي مذهبي رسمن ۾ استعمال ٿيندا هئا.

موهن جي دڙي مان مليل ٽامي جي ناچڻي مان پڻ ظاهر ٿئي ٿو ته ناچ ۽ موسيقي سنڌو سماج ۾ اهم حيثيت رکندا هئا.

قديم دور ۾ موسيقي شايد مختلف ثقافتن جي ماڻهن کي گڏ رکڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو.

بحث

دھوا جا جهانج ڪيترائي سوال اڀارين ٿا:

- ڇا اهي سنڌو سپيتا جي وارثن عمان ۾ ٺاهيا يا سنڌو ماٿري مان عمان آندا ويا؟
- عمان ۾ سنڌو تهذيب جي موسيقي جون روايتون ڪيئن ڦهليون؟

- سنڌو تهذيب جا ڀيا ڪھڙا ساز عمان □ متعارف ڪرايا ويا هئا؟

هي دريافت سنڌو تهذيب جي ثقافتي زندگي ڪي نئين نظر سان ڏسڻ □ مدد ڏئي ٿي.

نتيجو

دھوا مان مليل سنڌو سپيتا جا جھانج عمان سان سنڌو سپيتا جي ٿامي واري دور □ موسيقي □ ثقافتي لاڳاپن جي اهميت کي ظاهر ڪن ٿا. اهي سنڌو تهذيب □ عمان جي وچ □ لاڳاپن جو مضبوط ثبوت آهن.

هي دريافت اسان کي ٻڌائي ٿي ته موسيقي قديم سماجن □ سماجي □ مذهبي زندگي جو اهم حصو هئي.

References

- Al-Belushi, M., et al. (2023). Bronze Age ritual practices in Oman. *Arabian Archaeology and Epigraphy*.
- Kenoyer, J. M. (1998). *Ancient Cities of the Indus Valley*

Civilization. Oxford University Press.

- Possehl, G. L. (2002). *The Indus Civilization*. AltaMira Press.
- Potts, D. T. (1990). *The Arabian Gulf in Antiquity*. Oxford University Press.
- Wright, R. P. (2010). *The Ancient Indus*. Cambridge University Press.
- https://archaeologymag.com/2025/04/bronze-age-cymbals-unearthed-in-oman/
-

سنڌو تهذيب جي سامونڊي واپاري نظام ۽ اندروني آبي نيٽ ورڪ

سنڌو ماٿري جي تهذيب (هڙپائي تهذيب) قديم دنيا جي سڀ کان وڌيڪ ترقي يافته واپاري نظامن مان هڪ هئي. هي مقالو لوٿل جي چوڌاري قائم اندروني آبي نيٽ ورڪ ۽ ان جي سامونڊي واپار سان ڳانڍاپي جو جائزو وٺي ٿو. آثار قديمه، سيٽلائيٽ ريموٽ سينسنگ، ميداني سروي ۽ تاريخي حوالن جي بنياد تي، هي تحقيق نال ڪوريڊور ۽ سابرمتي ندي (Sabarmati River) جهڙن پاڻي وارن رستن جي اهميت کي اجاگر ڪري ٿي. نتيجن مان ظاهر ٿئي ٿو ته لوٿل اندروني علائقن ۽ بين الاقوامي سامونڊي واپار جي وچ ۾ هڪ اهم وچولي مرڪز طور ڪم ڪندو هو.

تعارف

سنڌو تهذيب جا واپاري نيٽ ورڪ وسيع علائقن تائين پکڙيل هئا، جيڪي اندروني آبادين کي سامونڊي بندرگاهن ۽ ٻاهرين منڊين سان ڳنڍيندا هئا. انهن مان هڪ اهم مرڪز لوٿل هو، جنهن کي گهڻو ڪري بندرگاهه شهر طور ڏٺو ويندو آهي. بهرحال، جديد تحقيق ڏيکاري ٿي ته ان جي اهميت

صرف سامونڊي واپار تائين محدود نه هئي، پر اهو هڪ وسيع اندروني آبي نظام جو حصو پڻ هو.

اندروني آبي نيٽ ورڪ علائقائي لاڳاپا

ثبوت ڏيکارين ٿا ته هڙپائي ماڻهن قدرتي پاڻي جي نظامن کي آمد و رفت لاءِ استعمال ڪيو. برساتي پاڻي، موسمي ٻوڏ هيٺاهين وارا علائقا، واپاري رستن تبديل ٿي ويا.

هن نظام جو اهم حصو نال ڪوريڊور هو، جيڪو رن آف ڪڇ ڪيمپات جي نار کي ڳنڍيندو هو. هڙپائي دور هتي موسمي ٻوڏ ايندي هئي، جنهن ڪري اهو علائقو هڪ اهم آبي رستو بڻجي ويو.

هن رستي جا فائدا:

- ڊگهن خطرناڪ سامونڊي سفرن جو متبادل
- محفوظ موسمي لحاظ کان قابلِ استعمال رستو
- ڪيترن شهرن کي واپار شامل ٿيڻ جو موقعو

لوٿل هڪ اهم واپاري مرڪز طور

لوٿل ٽن اهم پاڻي وارن رستن جي سنگم تي واقع هو:

- نال ڪوريڊور ذريعي اندروني پاٽي رستا
- سابرمتي ندي ذريعي دريائي رستو
- ڪيمپات جي نار ذريعي سامونڊي رستو

هن جغرافيائي حيثيت سبب، لوٿل هڪ وچولي مرڪز طور ڪم ڪندو هو، جتان علائقائي ۾ بين الاقوامي واپار هلندو هو.

واپار ۾ شامل اهم شيون:

- ٽامي جو ڌاتو
- اسٽياٽائيٽ
- عقيق ۾ ڪارنيليئن
- شيل ۾ هاٿي دانت

اهي وسيلا اراولي جبل، نرمدا ندي ۾ ساحلي علائقن مان حاصل ڪيا ويندا هئا.

سامونڊي لاڳاپا ۾ بين الاقوامي واپار

هي اندروني آبي نظام سامونڊي واپار سان ڳنڍيل هو، جيڪو ميسوپوٽيميا ۾ عرب نار تائين پکڙيل هو. ميسوپوٽيميا جي تحريرن ۾ "ميلوحا" جو ذڪر، انهن واپاري لاڳاپن جو ثبوت ڏئي ٿو.

لوٿل جي وچولي حيثيت سبب، اندروني علائقن جا واپاري به عالمي منڊين تائين پهچي سگهيا.

ٻيڙين جي ٽيڪنالاجي ۽ ايٿنو-آرڪيالاجي

مقامي ٻيڙين جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو ته:

- چپٽي تري واريون ٻيڙيون گهٽ پاڻي لاءِ موزون هيون
- ٻيڙين جا قسم مختلف حالتن مطابق ٺاهيا ويندا هئا
- قديم روايتون اڄ تائين جاري آهن

هي سڀ ڳالهيون ظاهر ڪن ٿيون ته سنڌو جي وارثن وٽ جديد ٽيڪنالاجي موجود هئي.

لوٿل جي ڊاڪ يارڊ بابت بحث

لوٿل جي "ڊاڪ يارڊ" بابت بحث جاري آهي، پر جديد تحقيق ان کي صرف هڪ ڍانچي تائين محدود نه ٿي ڪري، پر پوري آبي نظام کي اهميت ڏئي ٿي.

نتيجو

ثبوت ڏيکارين ٿا ته سنڌو تهذيب هڪ انتهائي ترقي يافته واپاري نظام رکندي هئي، جنهن ۾ اندروني ۽ سامونڊي رستا گڏيل طور استعمال ٿيندا هئا. نال ڪوريڊور جهڙا آبي رستا واپار کي آسان ۽ محفوظ بڻائيندا هئا.

لوٿل هن نظام جو مرڪزي نقطو هو، جيڪو اندروني وسيلن کي عالمي واپار سان ڳنڍيندو هو. هي نظام سنڌو تهذيب جي تنظيم، سمجهه □ قدرتي وسيلن جي استعمال جي اعليٰ درجي کي ظاهر ڪري ٿو.

References

- Possehl, G. L. (1976a). *The Indus Civilization*.
- Possehl, G. L. (1976b). *Trade and exchange in the Indus Valley*.
- Rao, S. R. (1979). *Lothal: A Harappan Port Town*.
- Wright, R. P. (2010). *The Ancient Indus*. Cambridge University Press.
- جديد سيٽلائيٽ □ جغرافيائي تحقيقاتي مطالعو

هولوسين دور ۾ سنڌ جي سمنڊ ڪناري انساني آبادڪاري ۽ سامونڊي سطح ۾ تبديليون

خلاصو

هي مقالو هولوسين دور(Holocene Period) دوران بحيره عرب جي اترئين ڪناري، خاص طور تي سنڌ ۽ بلوچستان جي علائقن ۾ انساني آبادڪاري، ماحولي تبديلين ۽ سمنڊ جي سطح جي اثار چڙهاءَ جو جائزو پيش ڪري ٿو۔ تحقيق مان ظاهر ٿئي ٿو ته نووليٿڪ دور ۾ سامونڊي ڪناري ۽ اندروني علائقن جي ماحول ۾ وڏيون تبديليون ٿيون، جن انساني رهائش ۽ معاشي حڪمتِ عملين تي گهرو اثر وڌو۔ خاص طور تي حب بلوچستان ۾ سراندا ڍنڍ (Lake Siranda) ۾ امري ثقافت سان لاڳاپيل آثار اهو ظاهر ڪن ٿا ته سامونڊي وسيلن تي دارومدار انساني ترقي ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو۔ هي مقالو ان ڳالهه تي پڻ زور ڏئي ٿو ته جديد ترقي سبب ڪيترائي آثار ضايع ٿي رهيا آهن، جنهن ڪري فوري تحقيق جي ضرورت آهي۔

تعارف

سنڌو تهذيب جي ابتدا کي سمجهڻ لاءِ ضروري آهي ته ان کان اڳ واري جغرافيائي □ ماحولي حالتن جو جائزو ورتو وڃي□ هولوسين دور (تقريباً 11,700 سال اڳ کان شروع ٿيندڙ) □ سامونڊي سطح □ نمايان تبديليون آيون، جن سنڌ ڊيلٽا □ بلوچستان جي سامونڊي علائقن جي شڪل بدلائي ڇڏي (Lambeck et al., 2014)□ هن دور کي وڏون برفاني دور □ سڏجي ٿو.

ڊاڪٽر پائولو بيگي جي تحقيق هن علائقي جي قديم ماحول □ انساني آبادڪاري بابت اهم ڄاڻ مهيا ڪري ٿي، خاص طور تي بلوچستان جي لاس بيلا □ جهيل سراندا جي علائقن □ (Biagi, 2022)□

هولوسين دور □ سامونڊي سطح □ تبديليون

هولوسين دوران گليشئرن جي ڳرڻ سبب عالمي سطح تي سمنڊن جي سطح وڌي وئي، جنهن سامونڊي ڪنارن کي اندر طرف وڌايو (Stanley & Warne, 1994)□ سنڌ جي ساحلي علائقن □ به ان جا واضح اثر ڏٺا ويا، جتي اڄ جا خشڪ علائقا ماضي □ آبي يا نيم آبي هئا□

انهن تبديلين جي نتيجي □:

- نيون ڍنڍون □ پيٽ وجود □ آيا

- تمر (مينگرووز) جا ٻيلا وڌيا
- انساني رهائش لاءِ سازگار ماحول پيدا ٿيو

سراندا ڍنڍ ۾ ابتدائي انساني آبادڪاري

بلوچستان جي لسٻيلي جي علائقي ۾ واقع سراندا ڍنڍ هڪ اهم آثارِ قديمه وارو ماڳ آهي۔ تحقيق مان معلوم ٿيو آهي ته هتي 7000 هزار ق م يعني اڄ کان 9 هزار سال اڳ انسان آباد هئا (Biagi, 2022)۔

هتي ملندڙ آثار شامل آهن:

- چقمق جا اوزار (flint tools)
- سپن جا ڍير (shell middens)
- ننڍيون رهائشي آباديون

اهي سڀ ثبوت ظاهر ڪن ٿا ته هتي رهندڙ ماڻهو:

- شڪار ۽ گڏ ڪرڻ (hunting-gathering)
- سامونڊي وسيلن جو استعمال
- ابتدائي واپاري سرگرميون

۾ مصروف هئا۔

امري ثقافت ۽ سامونڊي معيشت

امري ثقافت (Amri Culture) سنڌو تهذيب کان اڳ واري هڪ اهم دور جي نمائندگي ڪري ٿي۔ نون تحقيقاتي انگن موجب، امري دور (تقريباً 6000 ق م) ۾ سامونڊي وسيلن جو استعمال معاشي حڪمت عملي جو اهم حصو هو (Biagi, 2022)۔

خاص ماڳ:

- ٿارو هِل
- مڪلي ٽڪريون (ٺٽو)
- ڪلان ڪوٽ

انهن ماڳن تي سامونڊي سپن جا ڍير ۽ قلعا بند بستيون مليون آهن، جيڪي ڏيکارين ٿيون ته:

- سامونڊي خوراڪ اهم هئي
- واپار سامونڊي رستن سان ٿيندو هو
- پيٽن ۾ ساحلي علائقن جي اهميت وڌي وئي

علائقائي ۽ بين الاقوامي لاڳاپا

ساڳي نوعيت جا آثار پارت جي گجرات ۾ ڪادير بيٽ ۽ رڻ آف ڪڇ ۾ پڻ مليا آهن، جيڪي ظاهر ڪن ٿا ته بحيره عرب جي اترئين ڪناري تي هڪ وسيع ثقافتي نيٽ ورڪ موجود هو (Petraglia & Allchin, 2007)۔

هي لاڳاپا ڏيکارين ٿا:

- علائقائي ثقافتي هم آهنگي
- سامونڊي واپار جي شروعات
- ٽيڪنالاجي وسيلن جي مٽاسٽا

ماحولي تبديليون انساني اثر

تحقيق ڏيکاري ٿي ته لسٻيلي جو ماحول نوولٿڪ کان برونز ايج تائين وڏي تبديلي مان گذريو:

- سراندا ڍنڍ سمنڊ کان ڌار ٿي وئي
- دريائن جي مٽي جمع ٿي وئي
- هوائن سان آيل مٽي واريءَ سامونڊي ڪنارو تبديل ڪيو

اهي تبديليون عمان جي سامونڊي علائقن سان به مشابهت رکن ٿيون (Biagi, 2022)

موجوده خطرا تحفظ جي ضرورت

بدقسمتي سان ڪيترائي آثار جديد ترقي سبب تباهه ٿي رهيا آهن:

- آبادي اضافو
- صنعتي ترقي
- شهري ڦهلاءُ

اهي عنصر آثار قديمه لاءِ وڏو خطرو آهن (Khan, 1979; Biagi, 2022)۔

نتيجو

هي تحقيق واضح ڪري ٿي ته هولوسين دور ۾ ماحولياتي تبديليون، ساموندي سطح ۾ واڌ ۽ انساني آبادڪاري ۽ ثقافتي ترقي ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو۔ سراندا ڏند ۽ امري ثقافت جا آثار ڏيکارين ٿا ته ساموندي وسيلن تي دارومدار سنڌو تهذيب جي شروعاتي مرحلن ۾ بنيادي حيثيت رکندو هو۔

مستقبل جي تحقيق لاءِ ضروري آهي ته:

- وڌيڪ فيلڊ ورڪ ڪيو وڃي
- جديد ٽيڪنالاجي استعمال ڪئي وڃي
- آثارن جي تحفظ تي ڌيان ڏنو وڃي

References

- Biagi, P. (2022). *Holocene people and sea-level changes along the northern coast of the Arabian Sea (Pakistan)*. Archaeological Research Journal.

- Khan, A. R. (1979). *Archaeological discoveries in Sindh*. Karachi: Department of Archaeology.

- Lambeck, K., Rouby, H., Purcell, A., Sun, Y., & Sambridge, M. (2014). Sea level and global ice volumes from the Last Glacial Maximum to the Holocene. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 111(43), 15296–15303.

- Petraglia, M. D., & Allchin, B. (2007). *The evolution and history of human populations in South Asia*. Springer.

- Stanley, D. J., & Warne, A. G. (1994). Worldwide initiation of Holocene marine deltas. *Journal of Coastal Research*, 10(3), 643–655.